

2004 чылдын ийги чартында өз-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өрттээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫЦДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 130 (16903)

2004 чылдың СЕНТЯБРЬ 21, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өрттээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Ордени-биле Дарийн Пунцагты шаңнаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Моол-россий кады ажилдажылганы хөгжүдеринге, акы-дунмалышкы тыва болгаш моол улустарның аразында найыралдыг харылзааларны быжыглаарына ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле Моолдун Кызылда чингине консулу Дарийн

ПУНЦАГТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы ШООРЖАК.

Кызыл хоорай
2004 чылдың сентябрь 20
№126.

ХУУСААЗЫНДА ДООСКАН

Тыва Республиканың юбилейинге уткуштур «Автомобиль магистрали М-54 «Енисей» автоорук эргелели Красноярск — Абакан таварыштыр Моол кызыгаары чедир федералдыг автоорукта септелге ажылдарын чорудуп тургаш, үш улуг объектини күрүне комиссиязынга дужааган. Автооруктуң 600-ден 610 километринге чедир 10 км автоорукту Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелели (начальниги В.А.Семендеев), 610-дан 615 километрге чедир 8 км автоорукту «Дороги Сибири» кызыгаарлаттырган харысалгалыг ниитилел (директору В.С.Головашов), 680-ден 664 километрге чедир 14 км автоорукту орук-септелге участогу-364 федералдыг каттышкан бүдүрүлгө (директору И.Д. Бойков) кылып доосканнар.

Телевилел-дөзевилел документин езугаар оруктуң эргирээн кырында картын бүрүнү-биле солуп чаарткан. Ылаңгыя 610-дан 615 километрге чедир автоорукка капитал септелгени чоруткан. Оруктуң калбаан 12

метрге чедир улгаттырган, суг эрттирер хоорзаларны болгаш камгалал херимнерин чаартып солаан, чаа асфальтыны салган. Автооруктуң бо участогарына септелге ажылдарын бо чылдың майда эгелээш, августун төнчүзүндө кылып дооскан. Септелге ажылдарын 2004 чылда федералдыг автооруктуң септелгезиниң талазы-биле программага дүүштүр чоруткан. Ажылгалга кирген автооруктар-

Ооң-биле чергелештир федералдыг автооруктуң септелге ажылдарының бо чылгы программасында Тес-Хем кожуунунуң Шуурмак артында 950-ден 952 километринге чедир, Солнечный артың 673-тен 680 километринге чедир септелге ажылдары чоруп турар. Автооруктуң бо участогунда септелге ажылдары сентябрьның төнчүзүндө доостур.

Көвүрүглөр септелгезиниң

ны телевилелде көрдүнген тудуг хемчээлинге болгаш чурумунга дүүштүр кылдынганын хүлээп ап турган күрүне комиссиязы демдеглээн.

талазы-биле планда көрдүнген ажылдарны чогуур үезинде шынарлыг кылып доозуп турар. Буйба, Солба, Кой, Уюк болгаш Черный хемнерин көвүрүглөрүндө септелге ажылдары доозулган. Ам чүгле Оя хемде көвүрүгүнү септелге ажылдары чоруп турар, объектини ноябрь айның ортаа үезинде күрүне комиссиязынга дужаары көрдүнген. Федералдыг автоорукта септелге ажылдары көрдүнген хуусаазында бедик шынарлыг доостур дээрзинге бүзүрөп болур деп, орукчулар демдеглеп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалынар

Көрөй сайгарлыкчылар Тыва-биле танышкан

Бо неделяның эгезинде Тывага Көрөй Республиканың ыяш болбаазырадыр «Шин Кванг», демир бүдүрер «Дэ Донг» компанияларының база машина үлетдүрүңгө кезектер кылып «Тэйлим» бүдүрүлгезиниң удуртукчуларындан болгаш биче сайгарлыкчы чоруктуң «Эс-Би-Си» корпорациязының делегей чоннары-биле харылзаа тудар департаментиниң менеджери-ден тургустунган делегация кээп чораан.

Мурнуу Кореядан сайгарлыкчылар — Тываның күш-шыдалдыг инвесторлары болуп турар, а оларның Тывага аалдап келгени бо чылдың март айда Тываның Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Кореяга чорааш, биче бизнестин «Эс-Би-Си» корпорациязы-биле кылган дугуржулгаларының түңнели болур. Ынчан Сеулга Элегесте тывылган кокстуг хөмүрдашты шингээди алырының дугайында чугааны кылгаш, «Поско» компанияның төлээлери-биле ужуражылгаларны эрттирген. «Посконун» эксперттери июнь айда Тывага келгеш, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына база Элегесте кокстуг хөмүр-даш тывылган черлерге четкен, а «Эс-Би-Си» корпорациязының делегациязы июльда болган «Тыва Республикаже хуу инвестицияны хаара тыртары» деп хуралга киришкен.

Бо удаада «Эс-Би-Си» корпорациязының төлээлери Тывага Кореядан сайгарлыкчыларны чалааны ол. Сентябрь 14-те оларның-биле ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт ужурашкан. Александр Владимирович тыва черниң аалчыларын чылыг-чымчак уткуп алган, а көрөй сайгарлыкчылар, боттарының ээлчээнде республика экономиктиг сайзыралды ап болур улуг курлавыр барын демдеглээн, ол чүүл даштыкы инвесторларның сонуургалын оттуруп турар. Көрөй биче сайгарлыкчы чоруктуң төлээлери ийи хүн иштинде республиканың ыяш болбаазы-

радыр, алдын тывар бүдүрүлгелеринге четкен, Тываның инновациялыг телевилелдери-биле танышкан.

Серемчилел, хыналга

Чоокта чаа Беслан хоорайга болган айыыл-халап соонда, ТР-ниң Айыыл чок чорук чөвүлели республика иштинге база террорисчи үүлгедилгелерни болдурбазынга хамаарыштыр баш удур хемчеглерни ап эгелээн.

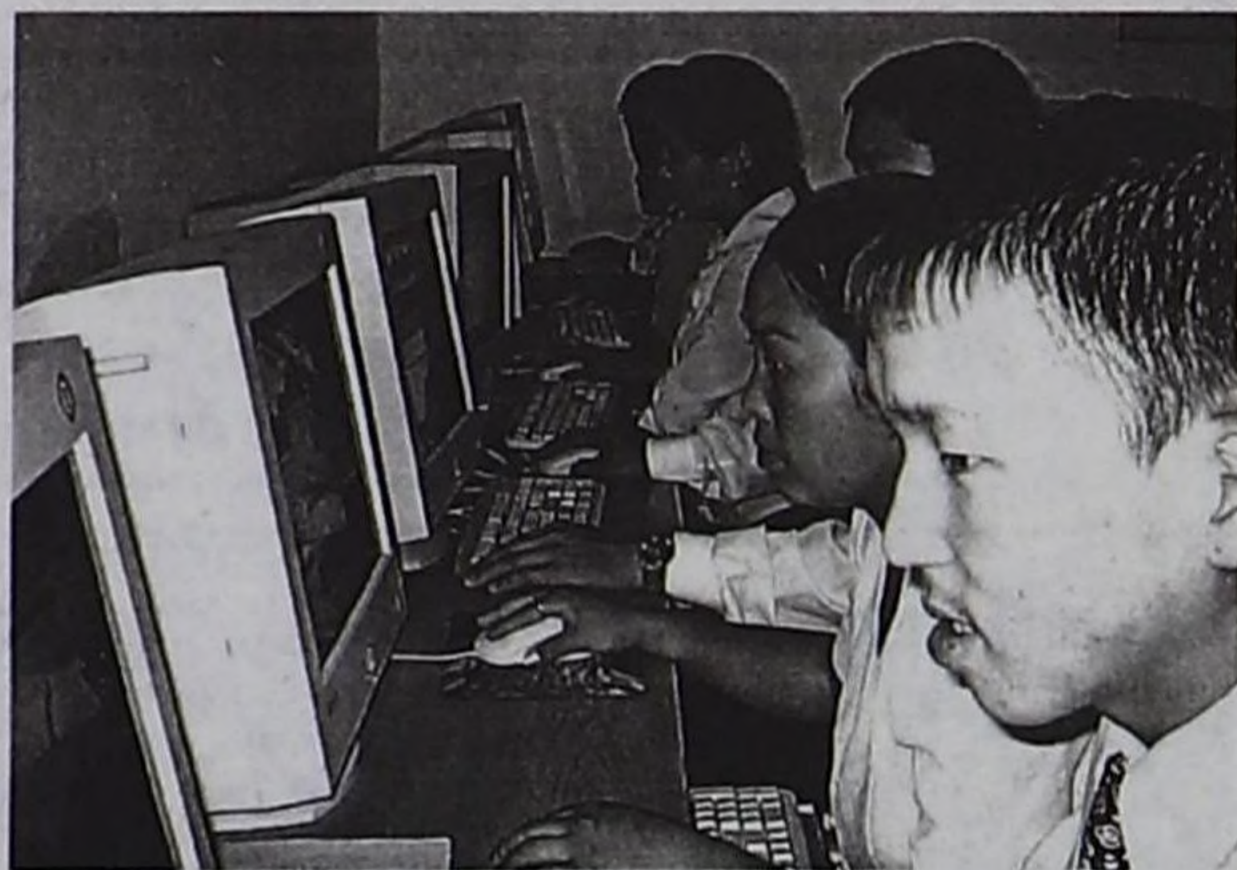
ТР-ниң терроризмге удур комиссиязының тускай даалгазы-биле федералдыг Айыыл чок чериниң болгаш ИХЯ ажылдакчылары терроризм айылы болу берип болур байдалдарга хамаарыштыр тускай ажыл-хемчеглерни кылып чоруткан. Тываның девискээринде кээп турар даштыкы хамаатылар дыка арбын, оларның эң хөйү, 31 хуузу, моолдар бооп турар. Оон ыңай кыргыстар, узбектер, армяндар база хөй. Оларга хамаарыштыр ажылды күштелдирген. Чоннун амыдыралына эргежок чугула аэропорт, Кызылдың ЧЭТ дээн чижектиг объектилеринге айыыл үнүп болурунуң байдалдарын хынамчалыг чоруткан. Оон илереттинген четпестерни чайладыр, терроризмге удур кылып чорудар ажылдарны оондаа ыңай илередир хемчеглер чер-черде чоруп турар.

Субурган тугуунга

Кызыл хоорайда аэропорт баар оруктуң кедээзинде, Чырыгылыг XIV Далай-ламаның ыдыктаан черинде бо хүниерде Ыдыктыг субурган тудуу чоруп турар.

Ооң тудуунга «Манджуши» буддисчи төптүң кежигүннери эң эки киржип турар. Өске-даа чүдүкчүлөр хүннүң-не кээп, субурган тудар тудуг материалдарын белеткежип турар. Ону кылырының материалдары аажок нарын, дойдан кылган бичии-бичии бурганнар, хүрээлөр, ордулар дүрзүлери. Чүдүкчүлөр оларны тускай хола кептерге дойдан шуткуп, хөлөгеге кургадып, кадырып турар. Ажыл аажок солун болгаш буянын.

Кызыл кожунун Сукпак сумуда күрүнениң аграр лицей өөредилге чери Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бир чыл бурунгаар ажыттынган. Баштайгы 2003-2004 өөредилге чылынче 65 уруг-биле кирген. Тыва Республиканың Ниити билиг, өөредилге (сайыды П.А.Морозов) болгаш Көдээ ажыл-агый (сайыды Н.Б.Алдачи) ямыларының, Россияның Көдээ ажыл-агый академия-зының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институтунун (директору Р.Б.Чысыма) деткимчезин алган лицейде бо чылын уругларның саны барык ийи катап өскөн – 130 өөреникчи четкен. Оларның шуптузун республиканың бүгү кожуннарындан тест аргазы-биле хүлээп алган. Бо чайын школачылар аразында эрткен улуг шылгалда уругларның ук ниити билиг черинге өөрениринге сонургалдыын бадыткаан.

мал-маган тудар чер кылдыр бээр боор дээрзинге идегел бар, а үнүш өстүрүлгезинге баштайгы практиканы уруглар бо чайын-на эрткенер. Лицейниң девискээринде өөредилге-бүдүрүлгө шө-

делеринге чедирери, библиоте-каның номнар фондусун ам-даа көвүдедири, лицейге каш чыл болгаш эртем-шинчилел лабо-раториялык Биче аграр академия атты чедип алыры дээш, оон-даа

Инвестицияны келир салгалга

АГРАР ЛИЦЕЙ

лүнге 3 га черге олурткан ка-пустазы багай эвес үнүп турар. 1 га шөлге олурткан помидорун, свекланың, огуреттиң дээш, өске ногаа аймааның дүжүдү шору болган. Өөреникчилер удава картофель ажаалдазынче база кириптер.

Бо ниити билиг чери баш-тайгы чылдан-на теплицаны ажыглай берген. Чоокку үеде мурнунда чылдарда туттунуп эгелээш, ара кагдынган үш теп-лицаны тургузукчуларының дузазы-биле тудуп доозуп алырынга бү-зүрелдиглер, а олар боттарының шаа-биле лицейниң удуртулгазы-ның дилээн кезээде хандырып, боттандырырынга дузалап турар.

Лицей чер ажылының өөре-дилге-кижизидилге дузалап ажыл-агый шөлдерин ам-даа улгат-тырар сорулгалыг. Каш чүзүн мал-маганын база садып ап, улаштыр өстүрер сонургалдыг. Оң доозукчулары лицейден чүгө көдээ ажыл-агый талазы-биле эге билиглерин эвес, а черге болгаш малга ынак, ону хүндүлээр кижилер кылдыр үнөр ужурлуун баш-кылары билип турар. Ынчангаш директор Резеда Түлүш лицей-ниң материал-техниктиг бааза-зын быжыглаар, четчелээр дээш кызып, «олут олурбайн, чыдын чытпайн» турар чүвези ол. Мен анаа чеде бээримге, директор Резеда Тас-ооловна Өөредилге ямызынга ээлчеглиг тодаргай айтырыглар шиитпирлээр дээш чорупкан болду, а шынап-ла, дарый шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ол дээрже интернат ту-дугларын шалыпкын доозары, көдээ ажыл-агый техниказын лизинг-биле садып алыры, уруг-ларның күш-культура эрттирер чайгы шөлүн өөредилге негел-

өске. Ямылар, ТКУ болгаш эр-тем-шинчилел институттары-биле сырый харылзаазы чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге дузалап турары чажыт эвес. Чижээлээрге, бо чылын башкы кадрлар айтырыын үзе шиитпир-лээн, бо талазы-биле элээн ажыл-дарны чорутканының түннелинде, Тываның күрүне универси-тединиң эртемден башкылары безин уругларга лекцияларны номчуп турар. Маңаа улуг рольду улус өөредилгезиниң тергиини Резеда Тас-ооловнаның хөй санныг улуг башкылар-биле хуузунда таныш-көрүш чоруу дузалап турары чугаажок.

1990 чылдарда буурап дүшкен «Рассвет» совхозтуң үш каът той-маглаттынган конторазын аграр лицейге берген соонда ол таныт-тынмас кылдыр чаарттынган. Ишти-даштының арыг-сили аажок, өөредилге бажынының мурнунда янзы-бүрү чечектерни олурткан. Ол бүгү ажылга уруг-ларның үлүг-хуузу база бар. Аграр экономикалыг республика бодунуң-на келир үеде кадрларын амдан эгелеп белеткеп турары — черле чөптүг шиитпир. Келир үениң кадрларының бөгүнгү өөредилге-кижизидилгезинче кылган инвестиция бодунун орулгаларын каш чыл болгаш берип эгелээр деп чүве кымга-даа билдингир. Ынчангаш бөгү-нү кол сорулга — уруглар келир үеде мергежилдин шын шилип алырынга идиг бээри. Бодунун мурнунда ыңдыг сорулганы Тыва Республиканың күрүнениң аграр лицей өөредилге чери база салган ажылдап турар.

Юрий ДАРБАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

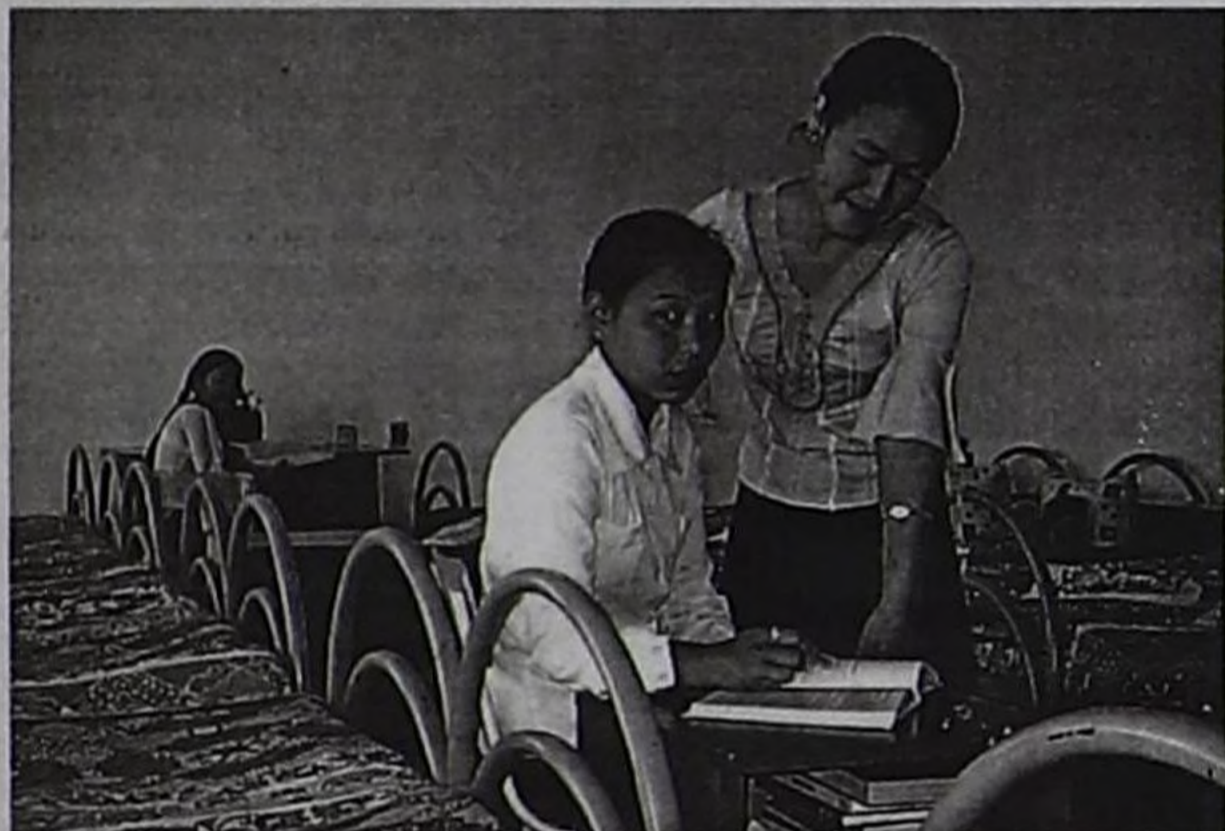

Аграр лицей уругларны 9 класстан эгелеп хүлээп алгаш, химия, биология, сан болгаш физика эртемнеринге ханы билиг-лиг доостурар. Олар лицейниң доозукчуларының аттестатта-рын холдарынга ап тургаш, өске чажыттарынга бодаарга, аграр бизнестиң эге билиглерин шин-гээдип алган турар. Уруглар ону дооскан аттестады-биле көдээ ажыл-агый адырынга тускай мергежилдиг кижилер кылдыр ажылдаар эргелиг.

Лицей ажыттынганан бээр чаа-ла бир чыл болза-даа, уругларның өөредилге-кижизидилгезинге ында бүгү талалыг таарымчалыг байдалды тургус-кан. Чоокку айларда 100 уруг чурттаар чаа интернаттын ийи бажынының бирээзин ажыггалга кирир, чайгы дыштанылга үе-зинде бүгү коллектив аңаа

шөлдеринге бо чылын өстүрүп алган культуралары деп чүве бил-дингир. Боттарын боттары хан-дыртынар деп дүрүмнү уругларга лицейге баштайгы кичээлдерден эгелеп-ле өөредилге бээр.

Бо лицейге чоруп тургаш, «Бүгү эки чүвени — уругларга!» деп лозунну сактып келдим. Шынап-ла, ниити би-лиг черинде бүгү-ле чүвени уругларның өөредилге-кижизидилгезинге таарыш-тыр организастаан. Лицейниң директо-рунун эртем талазы-биле оралакчызы Надежда Монгуштуң чугаазы-биле алырга, школа програм-мазында бүгү эртемнерни кончут шырак тускай эртемниглер башкылап турар. Оларның ара-зында эртем кандидаттары: Сер-

септелге ажылдарын кылып дооскан. Ийи-үш кижилер чурттаар ерээлдерлиг чаагайжыкты туттун-ган интернатче чүгө изиг, соок суг кириери арткан, а бөгүн кожуннардан келген 100 уруг өөредилге корпусунун үш кла-зында түр үеде чурттап турар.

Лицей бодунун чаа столовая-зы-биле база чоргаарланыр. Ийи каът бажында аңгы турар чөмөн-нилге черин амгы үениң бүгү та-лалыг негелдизинге дүүштүр туткан: чөм кылып электрелиг суугулардан эгелээш, стол, сан-дайларынга, аяк-савазынга чедир шуптуу чаа.

Интернат уругларын хүнде 5 катап чөмгерип турар. Аш-чөмгө ажыглап турар картофель болгаш ногаа аймаа уругларның боттарының лицейниң тарылга

гей Ооржак, Розалия Чысыма дээш, өскелер-даа бар. Биология, химия, информатика болгаш физика класстарын комплект кылдыр алган. Информатика кичээлинге уругларга компьютер-биле ажылдын эге билиглерин өөредир. Өөредилге чылы чаа эгелээн-даа болза, графиканың элээн нарын чурулгаларын ли-цейжилер компьютерде кылып турарын Мариам Монгуш баш-кының эртирер турар кичээлиниң үезинде эскердим.

Лицей колдуунда мал ажыл-агый болгаш үнүш өстүрер уг-ланышкынын. Ногаа-чимис өстүрүлгезинге бодаарга, олар мал-маганын ам садып алыр сорулгалыг. Көдээ ажыл-агый ямызы чоок девискээрде каг-дынган кыштагларның бирээзин

СПОРТ СПОРТ

Тиилелге — Тоора-Хем школазында

Бо эрткен дыштаныр хүннерде ТР-ниң Өөредилге ямызы Кызыл хоорайның школадан даш-каар өөредилге төвүнге республиканың школа-чыларының аразында шы-дыраа маргылдаазын эрт-тирген.

Маргылдаага Тываның 10 кожунундан 58 уруглар, оолдар кээп киришкен.

Команда аайы-биле бирги черни Тожу кожунунун Тоора-Хем школазы алган. Ийги черни Кызыл кожунунун Черби школазы, үшкү черни Кызыл хоорайның 15 дугаар школа-лицейи алган.

Улуг оолдар аразында бирги черни Шагаан-Арыгдан Орлан Кыргынмай, уруглардан Черби школазындан Челээш Артына алган. Ортумак назынныг уруг-лар аразындан бирги черге 15 дугаар школа-лицейниң өөре-никчизи Костя Каң төлөптүг болган, уруглардан Чаяна Чигжит тиилээн.

Тиилекчилерни өртектиг белектер, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан. Бир дугаар черни ээлээн Тожу кожунунун Тоора-Хем школазының командазында шилчип чоруур кубокту ты-выскаан.

Дзюгону сайзырадыр гээш

Сентябрь 18-те Кызыл хоорай чагыргазының Спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитети Тыва Рес-публиканың самбо болгаш дзюдо хүрештин федерациязы-биле кады 1988-90, 1991-93 чылдарда төрүт-түнген оолдар аразында дзюдога ажык маргыл-дааны эрттирген.

Маргылдааның сорулгазы — дзюдону сайзырадып, ону суртаалдап, аныктар спортчу-ларның мергежилдин бедилик база шыырак мөгелерни иле-редери. Маргылдаага оолдар дыка идепкейлиг киришкен. Тиилекчилерге ТР-ниң самбо болгаш дзюдо хүрештин фе-дерациязының, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Д.К. Донгак байыр чедиргеш, өр-тектиг белектерни тывыскаан.

Маргылдаалар уламчылавышаан

Республиканың улуг байырлалдарында турас-кааткан маргылдаалар уламчылавышаан.

Октябрь 9-11 хүннеринде Кызыл хоорайга Тываның Рос-сияга бактаап киргениниң 60 чылы, Кызыл хоорайның тургус-тунганындан бээр 90 чыл оюн таварыштыр Сибирь региону-нун болгаш Ыраккы Чөөн чүк-түн спортчуларының аразында спорттун национал хевирле-ринге маргылдаа болур.

Ол хүннерде Кызыл хоорайның чурттакчылары база аалчылар тыва хүрешке, хакас күреске, бурят барильдаага, ча адарында база чадаг чарышка киришкен спортчуларын дет-кип, бо хевирлерни сонургап көөр аргалыг болур.

Бистиң корр.

В.В.ПУТИННИҢ САЛГАН СОРУЛГАЛАРЫН КУҮСЕДИР

Президентиниң шилилгези

Соңгу Осетияга болган хайхалап чурттуң корум-чурум камгалаар болгаш чурттакчы чонун айыыл чок чоруун хандыраар адырларга улуг өскерлишкыннерни болдурар. Сентябрь 13-те чурттуң Чазааның калбак хуралына РФ-тиң Президентизи бодунуң эгелекчи саналдарын чугаалаан, ону дыка хөй улус политиктиг системаны болгаш федеративтиг харылзааларны шынгы чыгаргыр дээр оралдажышкынның эгези кылдыр тайылбырлап эгелээн. Бодап көөргө, ук саналдар эрге-чагырга структураларына моон мурнунда-ла турган, а Бесланга болган халап база Соңгу Кавказга ниити байдал эрге-чагырганы шийтпирни дүргөн хүлээп алырынче албадапкан хире.

Терроризмниң аңгы-аңгы хевирлеринден айыыл чок чорукту күштөлдиреринге хамаарышкан хемчеглерден аңгыда, Президент В.В. Путинниң сөөлгү инициативаларының "политиктиг кезээ" дөрт кезектен тургустунган. Саналдап турар чаа система езугаар Федерация субъектилериниң баштыңнарын Россияның Президентизи саналдап кириген соонда, девискээрлер парламентилериниң депутаттары соңгуур болуп турар. Россияның Күрүне Думазының, а ооң соонда девискээрлерниң парламентилериниң депутаттарын партийжи даңзылар езугаар бүрүнү-биле хевирлээрин ында саналдаан.

Оон аңгыда Националдар херектериниң яамызын болгаш күрүне, ооң иштинде күш структураларының ажил-чорудулгазын хынаар Хөй-ниити палатазын тургузары кирип турар.

Херек кырында эрге-чагырганың төлээлекчи болгаш хоойлужудулга органнын тургузарының дең-дески принциптин боттандыраар дугайында чугааны чурт иштинге шагда-ла чугаалажып келген. Бир дугаарында ооң дугайында РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы А. Вешняков чугаалаан. Бөгүн ук төлөвилел тодаргай шинчи кирип келген, чүге дээрге ону сентябрь 13-те күрүне баштыңы боду чугаалап турган. Канчаарга-даа

депутаттарны чангыс мандаттыг округтардан соңгуурундан ойталаар чорук шынгы түннелдерлиг болур, чүге дээрге ол амгы үеде ажылдап турар политиктиг системаның үндизинери-биле каржып турар.

Президентиниң саналдарына хамаарыштыр чөпшээрэжип азы чөпшээрешпейн турар тайылбырлар РФ-тиң Чазааның калбак хуралы доозулбаанда-ла, россияжи массалыг-информация чепсектеринге дыңналып эгелээн. Дең-дески системаның талалакчылары барын европейжи арга-дуржулганы чижелеп, ук хемчег чурттуң политиктиг болгаш социал-экономиктиг амьдыралына ниити-российжи партияларның салдарын улгаттыраар деп турарлар. Ынчалза-даа бо хүнде байдалдан алгаш көөргө, бар партияларның 43 хуузу кол нуруузунда бүртүкел саазыннарының кырында бар болуп турар.

Депутаттарның соңгулдазын партийжи даңзы езугаар чорудар чоруктуң удурланыкчылары ук система соңгулдааларны тодаргай кижилер чокка эрттирерин болдурар деп турарлар. Бир эвес чангыс мандаттыг округтуң соңгукчулары тус черниң денелинге билдингир кижилер дээш соңгуп турар болза, дең-дески системага олар кым дээш соңгуп турарын безин билбес апаар. Оларның бодалы-биле алырга, соңгулдааларны мындыг хевирже долузу-биле шилчидилтер болза, политиктиг байдалга хээли алыр чорук улам күштөлип, партийжи даңзыларда туруштар садыглажылга кылырының хевир апарып болур.

Дең-дески системаны киирериниң негеттинип келгениниң дугайында чугааны чурттуң Президентизи кылган болганда, ол дээрге дамчыыр чугаа эвес, а боттут, келир үелиг перспектива болур. Ону сайгарып, шүгүмчүлөп, чедер-четпестерин илередир, ынчалза-даа чурттуң удуртукчун эрге-чагырга структураларында болгаш чурттакчы чон аразында деткип турарын барымдаага алыр чүве болза, ук саналдың амьдырал кырынга боттаны берип болуру чадапчок.

Ынчап баарга биске ам база партийжи тургустунушкун эгелээр, Тывада бар ийи партияга еске партияларның салбырлары база немежип кээр-дир.

Президентиниң чугаалааны төлөвилелдериниң аразындан Россияның девискээрлер удуртукчуларының соңгулдааларын ескерттериниң дугайында санал изиг чугааларны оттурган. Чугааның утказы колдуунда-ла эрге-чагырганың үстүндө адаанга чедир чангыс аай болгаш эрге-чагырга органнының хары-салгазының дугайында чоруп турар. В. Путин бо айтырыгны чурттуң моон-даа соңгаар сайзыраарына кол шаптараазыныннарның бирээзи кылдыр чангыс эвес удаа демдеглээн болгай. Шилилге берге болган-даа болза, чурттуң баштыңы ону кылыпкандыр. Дыка хөй тайылбырлакчыларның сестеринден алырга, бо чорук демократияны хөгжүлдээнде дедир базым кылганы-биле демей болуп турар. Даштыкы хевиринден көөр болза, олар часпайн турарлар.

Ындыг-даа болза айтырыгның дөзүнчө көөр херек. 90 чылдарның орган үезинде тургустунуп келген демократтыг соңгулдааларның модели чоорту, кажан соңгулдаалар политиктиг үзел-бодалдарның болгаш программаларының үскүлежишкени эвес, а акша-хөрөңгиниң, административтиг болгаш информтастыг курлавырларның, янзы-бүрү кара технологияларның демсежир шөлү апаарга, боттарының шынгызын чидирипкен. Дыка хөй кижилер кайы-бир кандидатты ооң политиктиг үзел-бодалдары дээш эвес, а кандидаттың улусту кайгадып, хөгледип бирири дээш соңгуп турар дээрзинде шын бар.

Тывага сөөлгү 4-5 чыл дургунда болуп келген төнмөс-батпас, муниципалдыг, республиканың депутаттар соңгулдааларының үезинде "кижи хөңнүнге дээр соңгулдаалар" деп домак улустуң аксынга эптежип калган. В. Путин барыын болгаш иштики депутаттарның албан шүгүмчүлээри базымны кылган, ынчалза-даа ол базымны бүгү талазындан өөренип көргөн деп санаар мен. Девискээрлер баштыңнарын соңгуурунун чаа дүрүмнерин киирер дугайында санал РФ-тиң Президентизи чурттуң кайы-бир девискээринде болуушкуннар дээш бодунуң харысалгазын улгаттыраарына беленин хере-

чилеп турар. В. Путинни эрге-чагырга ээлээнинге база демократияны басканынга болгаш оон-даа еске чүүлдерге буруудадыр кижилерниң тыптып кээри чигзиниг чок. Ынчалза-даа В. Путинниң кирип турар саналы амгы байдалды хоойлу езугаар эдип турары дээрзин база миннир апаар. Чурттуң дээди эрге-чагырганың деткимчези чокта девискээрлер соңгулдааларына тилелге чедип алыры барык-ла болдунмас болгай.

Ындыг турбуже эрге-чагырганың аңгы-аңгы чадаларында мындыг хевирлиг модель тус черлерде база бар дээрзин сактып кээлинер. Татарстаның президентизи районнар болгаш хоорайлар чагыргаларының удуртукчуларын бодунуң айтышкыны езугаар томуйлап турар. Чамдык тайылбырлакчылар бо системаны "феодалдыг", а Шаймиевти "хаан" деп адап турза-даа, ук система бодунуң боттуун бадыткап шыдапкан. Шаймиев чүгле томуйлааны дээш база эвес, а районнарда болгаш хоорайларда болуп турар бүгү болуушкуннар дээш хары-салгалыг болуп турар. Татарстан-даа канчаар, бистиң Каа-Хемде безин кожуун чагырганың даргазын соңгукчулар эвес, а тус черниң депутаттары соңгуп алган болгай.

Кел чыдар чаартылгаларга хамаарыштыр бистиң республиканың баштыңының талазындан үнелелдер кандыг болуру? Ону баш удур чугаалаары берге эвес. В. Путинниң сентябрь 13-те чурттуң Чазааның калбак хуралына чугаалааны удуртулганың чангыс аай системаның дугайында сестери Ш.Ооржактың дөрт чыл бурунгаар эрге-чагырганың үстүндө адаанга чедир чангыс аай болурунун дугайында чугаазын сагындырып келир. РФ-тиң Президентизиниң ам көдүргөн айтырыын бистиң республикага 5 чыл бурунгаар сайгарып көрүп, харын-даа республиканың референдумунга көдүрүп турган. 1999 чылдың декабрьда тыва соңгукчулар Ш.Ооржактың эгелээшкени езугаар ТР-ниң Конституциязының 108-ки чүүлүнде хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларының даргаларын дөрт соңгулда-биле эвес, а тус черниң бот-башкарылганының төлээлекчи органы-биле соңгуур дугайында эдилгени кииреринге хамаарыштыр боттарының

туружун илереткен.

Ынчан Ш.Ооржак бодунуң эгелекчи саналын радиога мынчаар тайылбырлаан: "Бис эрге-чагырганың үстүндө адаанга чедир чангыс аай болуру үзүлгөн, чагыртырының база кады хары-салгалыг болурунун системазы чок апарган "кайтташкак демократия" тургузуп алган бис. Чурттакчы чонда болгаш тус чер хуралдарының төлээлери чидиглени берген байдалдарда оперативтиг хөдөлүптер база херек апарганда бодунуң талалакчыларын чыптар арга-шинек чок. Чамдыкта бисте кандидаттың профессионализмдин барымдаалааш эвес, а ооң чараш сестери, азаашкыннары болгаш харылзаалары дээш соңгуп турар" деп, Ш. Ооржак ынчан демдеглээн. Кирип турар саналының сорулгазын ол тус чер бот-башкарылганының органнын улам дээштиг болдуруп, тус черниң айтырыгларын шийтпирлээринге база администрацияларның болгаш Төлээлекчилер хуралының ажил-чорудулгазынга киржилгезин идепкей-жидери-биле тайылбырлап турган.

Амгы чаартылгаларының сорулгаларын ооң деткиччилери база шак-ла ынчаар тайылбырлап турар. Ылгалы - Ш.Ооржак ынчан республикага хамаарыштыр чугаалап турган болза, ам ону бүгү турт денелинде чугаалажып турарында. 1990 чылдың декабрьда Ш.Ооржактың эгелекчи саналын республиканың референдумунга киришкен 105 муң кижиден 73 муң соңгукчу деткээн. Эдилгени Конституцияже кириген, ынчалза-даа сөөлүнде барып кызылчы "оппозицияның" күженишкыннерин езугаар эрттирген суд сайгарылгаларына ону күш чок болдурган дээрзин билер-ле болгай бис. Ам айтырыг хевээр турар, а эрге-чагырга ону ниити федералдыг денелге шийтпирлээр ужурга таварышканы бо.

Шуугаазының соңгулда кампаниялары эвээжээр. Чурттуң Президентизиниң саналдааны Федерация субъектилериниң удуртукчуларын соңгуур принцип чоорту эрге-чагырганың еске чадаларынче база нептерээр. Соңгулдааларга хөй акша ажылдап ап турган кара технологтар, бо бүгүден алгаш көөргө, ажыл чок артар хевирлиг.

Л. НАТПИТ-ООЛ.

АМГЫ ҮЕНИҢ ХАЛАВЫ

Чоокта чаа Осетияның Беслан хоорайга болуп эрткен каржы-дерзии террорисчи үүлгедигни бүгү делегейниң чону буруу шаап турарын сентябрь 13-те Москвага Россия Федерациязының субъектилериниң баштыңнары киржилгелиг РФ-тиң Чазааның калбак хуралына Президент В.В.Путин онзалап демдеглээн.

Ол чүгле Россияның чоннарының чангыс аай эп-сеткилдиг чоруун бузар дээш эвес, делегейниң бүгү чонун коргудар дээр дерзии үүлгедиг болганы илден. "Чурттуң мурнунда турар айтырыгларның бүгү комплекзин шийтпирлээринге эрге-чагырга органнының ажылының дээштин, үре-түңнелдиин бедидери эргежок чугула бооп турар" —

деп, Владимир Владимирович онзалап демдеглээн. Ол дээрге террорисчи чөңгээлери болдурбас дизе, амьдыралга бүгү тала-биле сайзырангай белеткелдиг болур дээр ооң чугаазын хөлчөк деткир-дир мен. Беслан хоорайга болган ол террористиг халапты РФ-тиң Президентизиниң ол хире чүрээнге чоок ап турары дээрге-ле, бүгү Россия Федерациязында байдалды айыыл чок тургузар айтырыгны эң чугула кылдыр көрүп, бистиң улуг чуртувуска ындагы халаптарның моон соңгаар катаптавас, эң дээштиг хемчеглерни алыры негеттинип турарын айтып турар. Ынчангаш чурттуң бүдүн-бүрүн чоруун камгалаар талазы-биле эде тургустунуушкуннарны чорудар деп ооң шийтпирин амьдыралга боттандыраары эргежок чугула. Оон

ыңай чуртту быжыглаарына күүсекчи эрге-чагыргаларның системаның чангыс аайлыг болур чоруу эргежок чугула деп чүве билдинип келген. Террорисчи үүлгедиглерниң организакчылары, күткүкчүлери чогуум-на бистиң чангыс аай идеология чогувусту дыка ажыглап турар. Ынчангаш бүдүн Россия Федерациязынга, ооң составында республикаларга, областарга, крайларга ниити болгаш тус-тус национал сорулгалыг идеологиялыг болуру эргежок чугула деп санаар-дыр мен. Ынчан бистиң экономиктиг ажил-агыйывыс-даа, культуравыс, социал амьдыралывыс, камгалалывыс-даа чаартынып быжыгар. Ынчан биске террористер-даа дынмайн баар.

Борбак САТ.

ДЕМНЕЖИР ҮЕ КЕЛГЕН

Сентябрьның баштайгы хонуктарында Беслан хоорайга болган үүлгедигни канчаар-даа бодап кээрге, кижилеринге кирбес, кижилер сөзү четпес каржы-дыр. Башкы кижилер болганымда ол чаш уруг-дарыгны кээргеп, килеңнеп, хорадап, хомудап, дүвүрөп, террористерниң чаржынчыг үүлгедиглеринге удурланып тур мен. Мындыг бужар, бак чорукка удур бүгү делегей демнежип алгаш, демсежир үе келген.

Будаачи КУВЭЭЗИН, ТКУ-нун башкызы.

БУРУУ ШААП ТУР МЕН

Осетияның Беслан хоорайга школага бөлүк террористерниң

муң ажыг школачы уругларны болгаш оларның ада-иелерин тудуп, каржы-дерзии аажылап турганын теле-дамчыдылгалардан көөрү безин коргунчуг болган.

Ол дерзии чоруу-биле террористер Россияның чонун коргудар азы бистиң чуртувусту кандыг-бир дайынче ыдалаар бодааннар. Оларның оозундан чүү-даа бүтпээн. РФ-тиң Чазаа болгаш чону тайбың дээш турушка быжыкын көргүскен. Ол каржы-дошкун аажылап үезинде амьтынындан чарылган улус аразында бичи школачы уруглар база бар. Кандыг-даа террорисчи хөдөлишкынниң өзү кара. Ындыг чоруктарны буруу шавар ужурлуг бис.

Алексей МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Республикага сентябрь 9-11
хүннеринде эрткен байырлалдардан
ФОТО-МЕДЭЭ:

Тос-Булак. Тожу кожуунун Адыр-Кежигиниң суму чагырыкчызы Монгуш Алексей биле Даваалай Альберт.

Каа-Хем кожуунун "Бүрөн-Аксы" бүдүрүлгезиниң ивижи Си Салчак Сергей, Каа-Хем кожуунун Сарыг-Септен хуу малын тудуп орав малчын Адыгжи Монгуш, ооң тыва уксаалыг ады 9 харлыг, чывыт (чавыс).

Россия Федерациязының көдээ ажил-агый сайыды Алексей Гордеевтин арат Алаш-оол Монгушка белээ — элчигени мунга олчулаш.

Теве мунган бичи чараш кыс.

"МАЛ ООРЛААР ЧОРУК БИСТЕ ЧОК"

Алдын-кыс Сааяевна Даваалай Барыин-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузунун чагыргазында 4 чыл ажылдап турар. Ол үениң иштинде сумунун амыдыралын экижидип алыр дээш чүнү кылбайн турган дээр. Куу даң бажындан кара кезээге чедир ажылдап турда, ам байдал чүгээртээн.

Ооң ажылдаар өрээлинге киреримге, арыг-силиин, стол, сандайларын уран оолдар каастап кылып каанының шеверин канчаар. Өрээлин азында сумунун төөгүзүн бижээш, алдарлыг кижилериниң чуруктарын делгеп аскан тускай булуң бар. Ол сумунун музейиниң баштайгы экспонаттары-дыр деп, Алдын-кыс Сааяевна тайылбырлады. Дарганың өрээлин ортузунда тускай стендиде Тываның Россияга каттышканының 60 болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чылынга уткуштур сумунун кудумчуларының, организацияларының кылып чорудар ажылдарын тускай дептержигештерде чараштыр бижээш, аскан. Оон-на күүсеттинген ажылдар-биле таныжып болур.

Суму чагырыкчызы-биле чугаавыс юбилейлерге белеткелдерден эгелээш.

— Алдын-кыс Сааяевна, силерниң сумунар республиканың юбилейлеринден аңгыда, бодунуң байырлалыңга база белеткенип турган болгай. Эрги-Барлык бо чылын тургустунганындан бээр 55 чыл болган ийикпе?

— Ийе, ол шын. Сумувус 55 харлап турар. Ынчангаш бо чылын мурнунда чылдарга бодаарга, улам кызып ажылдап тураарыс бо.

— Өрээлиңер ортузунда турар стендиден юбилейлерде чүнү планнап турарыңар болгаш кандыг ажылдарны күүседип алганыңар көстүп турар чүве-дир...

— Бо талазы-биле чагырга чериниң тускай планы-биле ажылдап турар бис. Чыл эгезинде сумуларның бүгү кудумчуларының байырлалдарын эрттирдис. Чурттакчылар идепкейлиг киришкенер. Кудумчулар байырлалы сумуга улуг концерт-биле доозулган. Ол-ла концертвисти Барыин-Хемчик кожуунун төвү Кызыл-Мажалык суурга эрткен "Тыва — бистиң өргээвис" деп фестивалга көргүскеш, ооң дээди шаңгалын алдымыс. Черле ынчаш бистиң сумунун бот-тывынгыр артистери кожуунун уран чүүл көрүлделеринге чылдың-на шылгараар чаңчылдыг улус.

Юбилейлиг чылда кудумчуларның демографтыг паспорттарын кылып төндүрдүвүс.

Сумунун музейин ажыдар сорулгалыг бис. Бисте солун төөгүлүг, хүндүткелдиг чурттакчылар хөй. Музейге экспонаттар чылдыдазы уламчылап турар.

Эрги-Барлыктын аныктарын спортка кончуг хандыкшылдыг деп чоргаарал-биле чугаалап болур мен. Сумунун хол бөмбүүнге командазы республика, кожуун чергелиг маргылдааларга удаа-дараа тиилекчи болуп турган. Бо чайын Аныктар хүнүнге тураскааткан кожуун чергелиг акция-слетка аныктарывыс база шылгарап, бирги

Суму чагырыкчызы
А.С.Даваалай.

черге төлөптиг болду. 3 дакпыр юбилейлерге тураскааткан спортчу маргылдааларны август айның бирги чартында эрттирдис.

— Бо чылын ажыглалга кирген тудуг объектилери бар бе?

— Чаа школаның чартыын ажыглалга кирирген. Ол ышкаш мурнунда чылдарда кагдынган турган столоваяны чагырга бажыңы болгаш муниципалитеттин "Чаачай" унитарлыг бүдүрүлгезиниң конторазы кылдыр чаартыр септеп алдымыс.

Кагдынган райпо садыын сумувус чурттакчызы Виктор Салчак херимнээш, аян-шинчи кири септээш. Тудуг-суурнун чоорту немежип турары-биле тудуг материалдарыңа херелгел өскен. Ону өөренип көргөш, суурвус чурттакчызы Анатолий Монгуш пилорама ажыдар планныг.

Кожуунун төп эмнелгези 4-5 аарыг кижжи чыда эмнедир салбырны сумуга чоокку үеде ажыдар сорулгалыг. Ол биске канчаар-даа аажок улуг дуза дээрзи билдингир.

Мурнунда чылдарда база-ла кагдынган турган суму чунар-бажыңын бо хонуктарда катап ажыглалга кирир бис.

Школаның интернадын катап ажыттымыс. Уруглар садынга хамаарыштыр чугаалаар болза, бо чылын ында кадык кошкак уруглар бөлүү немешкен.

— Сумуда чеже өреге барыт?

— Өрегелер саны 378. Чурттакчы чонунун ниити саны 1769. Оларның барык бир муну — херээжен улус. 727 бичи уруг бар.

Суму чагыргазында 153 чедиммес өг-бүлө бүрүткеттинген. Ооң тыптып келгениниң чылдагааны билдингир — ажыл чок чорук. Ылаңгыя сумудан ажыл тып алыры дыка берге. Ынчалза-даа чедиммес өг-бүлелерни утпайн турар бис. Чылдың-на картофель үрезини-биле дузалажырывыс чаңчыл апарган. Бо чылын сумуда картофель олуртпаан өг-бүлө

барык чок деп быжыы-биле чугаалап болур мен.

— Силерниң сумунарда мал оорлаар чорук сөөлгү чылдарда читкен деп дыңнаан мен. Ол шын бе?

— Мурнунда чылдарда мал оорлары сумунун хуу малдыг чонун шуут амыратпайн турду. Ылаңгыя кырганның болгаш бот-иелерниң мал-маганын шуут арттырбаан. 3 чыл бурунгаар сумунун анык оолдары чыгып алгаш хуралдааш, оор-сукту соксадыр деп шийтпирлээш, боттары аңаа удур демисежиң эгелээниң түннелинде, мал оорлаар чорук читкен. Эрткен үш чыл иштинде мал оорлаан ийи-чаңгыс таварылгалар турган, ынчалза-даа сумунун оолдары оорларны илередип тып эккээрге, өске сумуларның чурттакчылары боор чорду.

Бо хүннерде сумунун чурттакчыларының хуу малының бажы өзүп турар. Маңаа мал оорунга удур чорудуп турар демиселдин эки түннели, дээштиги улуг рольду ойнаан. Ажыы-биле чугаалаарга, каш чыл иштинде шагдаа болгаш чагырга чериниң шийтпирлеп чадап каан бо айтырыын сумунун эр кижилери боттары үзе шийтпирлеп каапкан.

— Өзүп турар мал бажыңга хамаарыштыр тодаргай санарга доктаап көөр силер бе?

— Сумунун чурттакчылары бо хүннерде 1407 баш мыйыстыг бода малды азырап турар. 11 муң баш шээр мал бар, ооң барык 6 муну — хой.

Чурттакчы чон 439 баш хаваны база азырап турар, аяттар — 96 баш.

Чедивикшиңер стендизи

Моон аңгыда сумунун араттарының малдарын база бир тус чизелеп турар бис.

— Чурттакчылар мал ажыл-агый продукциязын бо чылдың бирги чартыңында кайы хире бүдүргенил?

— Чон чартык чыл иштинде 39 муң 600 кг этти, 7 муң 949 килограмм дүктү бүдүрген. Араттар 19 муң 200 кг этти бүдүрүп сайгарган.

— Тараа тараан улус бар бе, Алдын-кыс Сааяевна?

— Суму чурттакчыларындан 16 кижжи 102 га черге, араттардан 8 кижжи 85 га шөлге тараа культураларын тараан. Ооң үнгени багай эвес. Ниити шөлдерниң хөй кезиин кызыл-тас ээлеп турар. Ам дүжүттү чидириг чок ажаап алыры арткан.

— Алдын-кыс Сааяевна, айтырыларымга харыылааныңар дээш четтирдим, белен эвес удуртукчу ажылыңарга чедивикшиңерни күзедим!

Юрий КӨК-ООЛ
чугаалашкан.

Чеди-Хөл кожуунда Элегес — утгундурбас төөгүлүт сумуларның бирээзи. 1928 чылда Тывага коллективтиг ажыл-агыйларны чаа организаптап эгелеп турда, кооператив кылдыр баштай тургустунган черлерниң бирээзи.

1933 чылда Элегеске трактористер курузун бир дугаар ажыткан. Ооң соонда тракторлар, тараа бастырар машиналар, «Сталин» деп комбайннар келген. Ажыл-агыйның баштайгы хову бригадири Сергей Ойдуп турган. Элегестин сураглыг комбайнерлери Делег-оол, Доржу, Алдын-оол, Чавыдак болгаш Сүге — олар күш-ажылчы намдарын ынчан эгелзэн. Оларның кылып чораан ажыл-ижин амгы салгалы уламчылап чорууру өөрүнчүг.

Ол үеде ажыл-агыйның «Кулузун» сүт-бараан фермазы эки көргүзүлгери-биле Тывага билдингир турганын хоочуннар сактыр. Ферманың чүс-чүс мыйыстыг бода малы ховуга ойттап чорда көөрге, чоргааранчыг-ла чүве деп аразында хөөрежирлер. Саанчылар квартал, чыл планнарын доктаамал ажыр күүседип турганын бо-ла база чугаалажырлар.

Чоокку чылдарга чедир малчыннарның кыштаг-хонаштары Каэк, Кулузун, Чазы ынчаар шуут эндерик турду. 70 ажыг чылдар иштинде бо ажыл-агыйның малчыннары он-он муң шээр малды өстүрген.

1940 чылдар ажып турда, «Элегес» күрэкономну совхоз кылдыр эде тургускан. Ынчан совхоз республикада эң улуг ажыл-агыйларның бирээзи апарган. Ооң ажылы өске-даа ажыл-агыйлар-биле колдуу демей — чер болгаш мал угланьышкыныг. Совхозтуң автомашиналары, тракторлары болгаш өске-даа

техниказы гарапта эртенги шактарда он-он кылдыр чыскаалыпкан тургулаар чүве. Ажылчынарның хей-адының бедии-даа аажок болур. Социалисттик чарышка киришкен, план-салаан

Баштайгы күрэкономнун хөгжүлдези

күүселдези диген — черле анаа олурур кижжи чок. Ажыл-агыйның пилораманының, хой кыргыыр пунктузунуң, ветэмнелгезинин ажылы доктаамал эки диттип турган.

Ам бодап турарымга, ол үеде сумунуң чагырга чери чон-биле дыка-ла ажылдап турган-дыр. Чурттакчылар бажынарның чанында огородтарына ногааны, картофельди чылдың-на арбыдадыр тарып өстүрери чаңчылчаан чүве. Ынчан сумуга дыка хөй социал объектилер ажылгалга кирген.

1990 чылдарның ортузунда республиканың хамык ажыл-агыйлары буурап, сандарап эгелзэн. Элегести база ол оюп эртпээн. Он-он муң шээр малының, чүс-чүс боданының баш саны кызырылган. Машина-техника самчыгдаттырган. Совхозтуң дыка хөй ажылчынары кылыр чүве чок артканнар. Ажыл чоктарның саны көвүдзэн.

Суму бөгүн 1500 ажыг чурттакчылыг. Өреге саны — 310. Бо хүннерде чурттакчылар колдуунда бюджет организацияларында ажылдап турар. 200 хире аныктар ажыл чоктарга санадыр. Оларның аразында ажыл чок өгбүлелер безин бар. Кожуунун чонну ажылга хаара тудар төвүнде 100 ажыг кижжи даңзыда турар, олар харын күрүнеден эвээш-биче-даа болза, пособиелерлиг.

Сумум чурттакчыларының аразында амьщыралы дээш кызымак улус база хөй. Олар арат (тараачын) ажыл-агыйларын тургузуп, боттарының биче бизнестин организаптап чоруурлар. Элегестин эки ажылдыг черлеринге көдээ Культура бажынын хамаарыштырар. Аңаа он-он чылдар иштинде каш-даа кижжи директорлаан. Бөгүнгү удуртукчузу Татьяна Аранчин кызымак, эки ажылдап турар. Культура ажылдакчыларының планында янзы-бүрү массалыг оюн-тоглаалар, темалыг кежээлер хөй. Бо культура одаанга Тываның сураглыг кыстарының бирээзи, РФ-тин болгаш ТР-ниң улустуң артизи Кара-кыс Муңзуктун адын тывысканы чөптүг.

Элегес амыр эвес будалчак үени эрткеш, ам бут кырында туруп эгелзэн. Ооң албан черлери, организациялары көвүдөп, мандып-ла турар болзунам деп төрзөн сумумга йөрээр-дир мен. **Надежда МОНГУШ.**

Колхозтуң төөгүзүндөн

Мен бо материалга Өвүрнүн «Коммунизмче орук» колхозунуң (сөөлүнде совхоз апарган) тургустунуп келген төөгүзүн бижир бодай-дыр мен. Ажыл-агыйның канчаар тургустунуп эгелзенинге ооң бир дугаар даргазы Сендин Монгуштуң сактыышкынын маңаа кириптерге-ле, четчир. Ол: «1949 чыл төнүп турда, Хандагайтыдан Дамдын Монгуш деп дарга келгеш, Улаатайга кыштап турган кезек аалдарның араттарын чыггаш, ССРЭ-де коллективизация колдуу дооступ турарын база ооң эки талаларын тайылбырлаан. Чугаазын араттар хамык өңчү-хөренгизин кадып, ниити ажыл-агыйдан тургусса кандыгыл деп санал-биле дооскан. Чыылган ашактар кожуундан келген даргага элзэн айтырылганы салгаш, допчу харыыларны алганнар.

Ачам Хүргүл-оол Монгуштуң аалынга эрткен хурал ынчалдыр «Коммунизмче орук» колхозтуң таваан салган.

Колхозка кирген араттар малмаанын болгаш өске-даа эдилелдерин 1950 чылдың чазын чыып эгелзэн. Бир хуралга «аныяк, ревсомол кежигүнү кижжи-дир сен» дишкеш, мени баштайгы колхозтуң даргазынга сонгуп алганнар. Чазын 50-60 га черни аъттар-биле чаргаш, араттарның уургайларындан тарааны чаштывыс. Күзүн дүжүт чүгээр болган, ону хол-биле кезип, аъттар-биле бастырып алган бис.

Ажыл-агыйга демир андазын, илиир, аът тергежи чугула херек апарган. Баштаар черин кежигүннери чыылгаш, хуралдааш, 10 ирт-биле ол дериг-херекселдерни садып алыр кылдыр шийтпирлзэн. Ынчалдыр кылдывыс-даа. Чүгле ооң соонда мени кожуунче келдирткеш: «Ниитиниң өңчүзүн самчыгдап турар сен» — дээш, ревсомолдан үндүргеш,

колхоз даргазы дужаалымдан халааш, шийткен. Ол үеде чамдык даргалар колхозтуң ниити шийтпирин херекке албас турган» деп сактыр.

1951 чылда колхозка дөрт кодан хой, ийи кодан өшкү, сүт-бараан фермазы турган. Баштайгы малчыннар: Шаратай Монгуш, Хүрең-оол Ховалыг, Биче-оол Монгуш болгаш өскелер-даа. Хүрең-оол Ховалыгның сөөлүнде сүтараан Фермазының директорунга томуйлаан, ол анаа дыка үр чылдарда ажылдады.

Ол үеде тускай эртемниг мал эмчилери чок болгаш, чүгле дуржулгалыг улус мал ажылынче үнер турган. Колхозтуң бир дугаар зоотехниги — Шериг-оол Сарыглар. Баштайгы пилораманы Хам-Дыттын Сарыг-Баалыкка тургускан. Аңаа Калга-оол Монгуш, Кечил Монгуш, Биче-оол Сарыглар болгаш Хунай-оол Сат ажылдап эгелзэн.

1951-1952 чылдарда колхозту Чүлдүм Монгуш удуртуп турган. А колхозтуң езулуг социал-экономикиг хөгжүлдези, материал-техниктиг баазасы Александр Шаалының үезинде быжыгып эгелзэн. Ол ынчан чаа-ла 28 харлыг турган. Аныяк дарга колхозту 1954-1963 чылдарда удуртуп келген. «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Шаалы Топчаевичиниң мындыг сактыышкыны бар: «1953 чылдың сентябрь 3-те болган ТК-ның Пленумунуң доктаалы-биле 30 муң специалистерни көдээже үндүрер кыйгырыг салдынган. Ол үеде Тывадан 30-мунчулар санынга Бай-Тайгадан Кудуруклай Хертек, Тожудан Василий Дамдын-оол, Мөңгүн-Тайгадан Шыдыраа Очур-оол, Өвүрдөн Мирчин Монгуш болгаш оон-даа өскелер киргеннер. Мени ол кыйгырыг-биле 1954 чылдың эгезинде Өвүрнүн «Коммунизмче

орук» колхозту даргалаары-биле чоруткан.

Александр Шаалының 10 ажыг чыл ажылдап келген үезинде колхозчулар сууржун амьщыралче долузу-биле шилчип, тудуг-суур хөгжүп, малдың баш саны өзүп, ооң продуктулуу бедии, чер ажылы сайзырап, чоннуң ниити культурулу амьщыралы экижип келген. 1954 чылда шээр мал бажы 5700 турган болза, 1963 чылда ол 27300 кылдыр өскен. Улаатайга, Хам-Дытка малчын бригадалар төптери тургустунуп келген. Чыл санында колхоз күрүнеге 395-465 тонна эки шынарлыг тарааны дужаап турган, баштайгы агрономувус Сонам Монгуш ол. Чер андарылгазынга Чадаананың МТС чери дузалажып турган.

Ол чылдарда баштайгы алдарлыг малчыннар көстүп келген. Хойжулар: Намбар-оол Монгуш — Ленин болгаш Октябрь революциязы орденнерин эдилекчизи, Сепей Монгуш, Дажи-Доржу Монгуш, Севилбаа Монгуш, Калга-оол Монгуш, Күнзенама Монгуш, чылгычы өг-бүле Арбын-оол болгаш Анай Донгактар, тудугжу Хунай-оол Сат «Шылгарангай күш-ажыл» орденинин, саанчы Иргит Нордуп «Кызыл ту» орденини эдилекчилери болганнар. Суурга көдээ клуб, эмнелге төвү, садыглар туттунуп, ажылгалга киргилзэн. Солчурнуң чаагайжиттынганы-даа аажок. Чурттакчы чон мал-маганы элбээ-биле азырап, ногаа аймаан өстүрүп турган.

Колхоз 1977 чылда совхоз апарган, ооң бир дугаар директору — Бүрбүжеп Монгуш. 1977-1985 чылдарда совхоз дыка-ла хөгжүп турду, а ол дээрже өске төөгү-дүр...

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.
Солчур суур.
(Гонорарын солунга арттырдым.)

«Сьмыранып чассьдып каайн...»
Кенин Күдүш-ооловичиниң 8 харлыг уруу Сай-Суу ачазының эрткен чылгы Наадымга мунган сьмдыс-шокар адын (ол чылгы дериг-херексел-биле кады) мунуп, моорейге киришкеш, үшкү черни элзэн.

Иви мунган чаштар.

Тос-Булакта аът чарькы.

Сураглыг мөгелер Алексей Хомушкун болгаш Аддын-оол Куулар.

«Даңгына-2004»-түң киржикчилери.
фоторепортажты Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ белеткзэн.

Тыванын 60 чылынга

ҮЕ-БИЛЕ ДЕНГЕ БАЗЫШ...

Тыва Республиканың күрүне лицейи — республикада шыраак өөрөдилге черлеринин бирээзи. Лицейиниң кол чедишкени — өөреникчилерге шынарлыг билигни берип турары. Ооң бадыткалы — чаңгыс аай күрүне экзаменнерин лицейниң өөреникчилери бедик деңнелге дужаап, республика иштинге эң бедик көргүзүлгү болганы. Шупту эртемнерге ниити өөрөдилге 100 хуу, шынары 76 хуу, ортумак баллы 4,1. Физмат класстың 16 доозукчунун 14-ү математика экзаменин 5-ке, ийизи 4-ке дужааган. Лицейни бо чылын алдын медаль-биле дооскан Евгения Монгуш — математикада чаңгыс аай күрүне экзаменнеринге 100 балдан 99-ту алган чаңгыс өөреникчи. Ол лицейни алдын медаль-биле доосканын үш дээди өөрөдилге черинче дужаап кирип алганы-биле бадыткаан. Бо класстың математика башкызы — физика-математика эртемнериниң кандидаты, ТКУ-нун математика кафедрасының эргелекчизи, доцент, дээди категорияның башкызы, РФ-тиң өөрөдилгезиниң хундүлүг ажылдакчызы Г.А.Троякова. Доозукчулар орус дьлди база-ла дыка эки дужааганнар. Хары угда ийи-үш эртемнерге "5" демдек алган өөреникчилер безин бар. Оларга Белек Салчак, Саяна Нурзат, Алдынай Ховалыг, Анна Потылицина хамааржыр.

Күрүне лицейиниң өөреникчилери дээди өөрөдилге черинче дужаап кирип алза, студент чуртталгага колдуунда белем деп болур. Оларны шинчилел телевизелдерин кылып, компьютер-биле ажылдап, улус-биле даштыкы дылга бедик деңнелге харылзажып шыдаар кылдыр лицейде өөрөдип турар. Лицейни дерип кааны безин онза, кабинеттери угланьышкын аайы-биле блоктарга чарган, конференц-зал, дыштанылга өрээли, библиотека дээш, оон-даа өске делгем, чараш өрээлдерни уругларның өөрениринге, сайзыралына эки кылдыр таарыштыр кылган.

Күрүне лицейиниң директору, педагогика эртемнериниң кандидаты, дээди категорияның башкызы, РФ-тиң өөрөдилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы Т.О.Санчаа: "Бистиң эки чедишкиннер чедип ап турарывыс — башкыларывыс

ачызы. Мен бисте дыка бедик мергежилдиг, езулуг башкы мергежилдинге бердинген башкылар ажылдап турарынга чоргаарланыр мен. Оларның чамдызын адап көрейн: Т.Н. Тогочакова — эртем болгаш өөрөдилге талазы-биле директорнун оралакчызы, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы; В.М. Алдын-оол — өөрөдилге талазы-биле оралакчы, РФ-тиң ниити билигнин хундүлүг ажылдакчызы; А.И. Вирюкова — Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, Өөрөдилге чырыдышыкының тергини; А.В.Набатов — физика-математика эртемнериниң кандидаты, профессор, дээди школаның алдарлыг башкызы; З.Ю. Доржу — төөгү эртемнериниң доктору, Ада-чурт төөгүзүнүн кафедрасының профессору; А.В.Мышляцев — химия эртемнериниң доктору; В.М.Логинов — физика-математика эртемнериниң доктору; Е.В.Ослина — филология эртемнериниң кандидаты; М.П.Красильников — ТР-ниң өөрөдилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, дээди категорияның башкызы, дээди өөрөдилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, дээди категорияның башкызы болгаш өске-даа салым-чаяанның аныяк башкыларны адап болур.

Чедишкенини бистиң өөреникчилеривис база чедип ап турар. Дыка хөй өөреникчилер, шынап-ла, езулуг салым-чаяанның кылдыр төрүттүнген дээрзин башкылар чугаалаар. Оларның лицейге өөренип тургаш, доозупкаш-даа, чедип алган чедишкенини дээш чоргаарланып чоруур бис. Уругларның эртембилигге чүткүлдү хөй кезинде оларның кижизидилгезинден хамааржыр боор чорду. Салым-чаяанның, кижизиг өөреникчилеривистиң чамдызын адак-

саар-дыр мен: республикада билдингир ада-ие Сергей Ынаажыкович, Хүрөң Бораевна Ооржактарның оглу Болат Ооржак

МГИМО дооскаш, Бразилияда Россияның элчин черинде ажылдап чоруур, Л.А.Хандының

уруу Чодураа Ханды АКШ-тын Джорджия штаттың университетин дооскаш, улаштыр Гановерде өөренип турар, М.С.Кууларның оглу Ерназар Куулар лицейге Чадаана хоорайдан дужаап киргеш, Турцияга дээди өөрөдилге черин Кызыл диплом-биле дооскаш, ол чурттун удурткучунун холундан алдын медальды тергини эки өөрөдилгелиг даштыкы студент дээш алган, В.И.Монгуштун оглу Аяс Монгуш Бауман аттыг МКТУ-ну дооскаш,

ында аспирантылап турар, В.Б. Монгуштун уруу Орлана Монгуш МГИМО-ну, Анна Доржуевна, Валерий Александрович Кызыл-оолдарның оглу Айдар Кызыл-оол МКУ-нун физика факультетин дооскан. Кымга өөрөдилге, ажыл чүгле шалың эвес, а солун чуртталга-дыр, ол кижжи чедишкенини ыяап чедип алыр — деп, директор чугаалады.

Лицей өөреникчилерни чүгле быжыг эртем-билигге өөрөдире-биле кызыгаарланмай, чаа, солун чүүлдерни үргүлчү дилеп, чогаадып турар. Республикага өөрөдилгениң чаңгыс аай информация четкизин тургузар телевизелди амьщыралга боттандыра дээш хөй ажылды кылып келген. Лицейниң баазында республиканың башкыларының билин бедидер, чаа информация технологияларын өөрөдир «Интернет-төп» ажыттыган. Бо чаа өөрөдилге чылындан эгелеп курстарны эрттирип эгелээрлер. РФ-тиң Өөрөдилге болгаш эртем яамызынче акшаландырышыкын талазы-биле дузалажырының дугайында документилерни чоруткан. Физика,

төөгү эртемнеринге чаа информация технологияларын ажылдавышаан, өөрөдир өөрөдилгениң чаа утка-шынарлыг ажылын кылып эгелээн. «Национал аш-чемниң онзагайы», «Көшкүн кижиниң чуртталгазы», «Кидис» дээн кевирилг өөрөдилге киноларын база тырттырып алганнар. Кажан чаңгыс аай информация четкизи ажылдап эгелээрге, аңаа херек чүүлдер белем. Республиканың башкылары, өөреникчилери бот-боттары аразында

харылзажыр аргалыг апаар. Бо четки таварыштыр документ эргилдезин чорудуп, херек документилерни ап, отчеттарны чорудуп болур.

1996 чылда лицей «ТР-ниң өөрөдилге-методиктиг төвү» база «Сибирьниң аныяк информатиктери» программаның өөрөдилге төвү» деп статусту алган. 1996 чылдан эгелеп Россияның «Келир үеже базым» деп аныяктар болгаш школачыларга эртем-социал программасының Тыва Республикада координациялыг төвү болуп лицей ажылдап турар. 1997 чылда «Дээди категорияның өөрөдилге чери» атты, Бүгү-россия чергелиг конкурса «Чылдың школазы — 97» деп дипломну алган. 1998 чылда «Республиканың эксперименталдыг шөлү», 1999 чылда «РФ-тиң субъективизиниң тускайжыткан өөрөдилге-эртем төвү» деп телевизелди боттандыраары-биле «Федералдыг эксперименталдыг шөл» деп статусту алган. 2001 чылда лицейниң баазына информациялыг өөрөдилге программаны боттандыраары-биле «Республиканың информатиктиг өөрөдилге төвү» база ол-ла чылын республиканың школаларын физиктиг эксперимент кылып дериг-херексел-биле хандыраар сорулгалыг «Школаның физиктиг дериг-херекселениң лабораториязы» тургустунган. Лицей 2003, 2004 чылдарда «Чылдың школазы» болуп, «Тергин өөрөдилгениң демдээ» деп дипломну ийи чыл улаштыр алган. Лицейжилер — хөй санныг конкурс, олимпиадаларның, солун телевизелдерниң тиилекчилери. Бо хүннерде «Социальный форум» деп ажык конкурстун «Өөрөдилге болгаш кадр политиказы» номинациязынче «Физика эртемни башкыларының чаа информациялыг технологиялары» деп телевизелди чорутканнар. Лицейниң башкылары, өөреникчилери чаңгыс черде турбайн, агым суг дег, бурунгаарлап, үе-биле денге чоруп олураарлар.

Алдыннай САЛЯ.

Бодалдар, догааштырыглар

БУРУНГУ ТЫВАЛАР ДУГАЙЫНДА

Бурунгу көшкүн тываларның төөгүзүндө ам-даа тывызыксыг айтырыглар эвээш эвес. Бистиң сорулгавыс болза төөгүге кандыг-бир чаа даап бодаашкын ажыдар-даа дээш эвес, бурунгуларывыс Сибирь — скиф чонунун тургустунуп келген төөгүлүг байдалдарын чогумчалыг өөренип тайылбырлаары болур. Тывалар бурунгу үелерден бээр-ле арга-арыг чурттуг турк уктуг аймак деп билдингир болгай.

Тываларның эрги-даа, чаа-даа төөгүзүндө онза чайыннанчак хевирлер, болуушкуннар хөй. Чоокта чаа-ла көшкүн амьдыралдыг чораан тывалар төөгүлүг, кыска үе-хуусааның дургузунда феодал хөгжүлдөден капиталистиг ниитилел хөгжүлдезин

ажа халааш, социализминг теория талазы биле билдинер билдинмес бүгү хевирлерин амьдыралга боттандырып көрдү. Бо кайгамчыктыг болуушкунну тайылбырлаары нарын.

Сөөлгү чылдарда Аржаанның 1-2-ги базырыктарының тывылганы, оларның шинчилелдери бурунгу көшкүн тываларның төөгүзүнге чаа көрүштүң тыптып келири магат.

Аржаанның бирги базырыкының дугайында эртемден Дергполдун бижип турары-биле алырга, базырыкты 20-50 кг, оон-даа улуг моң даштар-биле чыып кылган. Агаар-бойдустуң, черниң шыгындан базырык-хорумдан суг үнүп турган дээни кончуг шын. Ынчалза-даа эрткен чүс чылдың

эгезинде Аржаанның 1-ги базырыкындан дамырак бугаланчак суг хап чыткан. Шаанда кижилер ол дамырак үнүп чыдар сугну аржаан кылдыр ажыглап турганындан ук черни Аржаан деп адай берген. Аржаан суурнун кедээзинде бедиктерден Чаңгыс-Аас (Чаңгысааш) деп бичежек хемчигеш баткаш, суурга четпейн, чер адаанче кире берген. Бурунгу тывалар 1-ги базырыкты ол чер адаанда хап бадып чыдар хемчигештиң агымының дужунда мөөнөп каан чадавас деп сезик база бар.

Базырыкты кылган улуг хемчээлдиг даштарны кандыг хевирниң транспорту-биле сөөртүп, дажып турганын, чеже хире санныг кижилер киржиш турганын,

базырыктың долгандыр диаметрин шын салганын, бурунгу тываларның сан-чургаайны, хемчээлдерин эки билир турганын маңаа айтып, бүгү кижилерге билдингир кылдыр тайылбырлаары негеттинип турар.

Аржаан кавызынга чурттап чораан улуг назылыг кижилерниң чугаазы-биле алырга, Каэк-Хөл кадып, соглу бээр хөл дээн сөс ол хөлдү Ак-Бельт-даа дээр. Каэк-Хөл — Аржаан 2-ги базырыкындан бир километр хире черде. Ол-ла кижилерниң чугаалаап турары Каэк-Хөлдүн ортузунда кончуг улуг базырык бар деп турар. Каэк-Хөл Өөк хемниң агымының унунуң хажызында турар хирезинде, хөлдү Өөк хемниң суу-биле доора бугалааш, долдуруп каан-

зыг. Ону келир үениң кижилери-ле болгап көрзүн.

Бурун, көшкүн тываларның чуртун Узун-Терезин, чурттакчыларын уран-хажылар деп адап турган дээр чугаа база бар. Урянхай деп сөстүң тывылган угун ап көөр болза, ол төрөл бөлүк адындан эвес, а кижилерниң социал байдалындан, чер-чуртуң туруш бүдүмелиндан укталганы чөптүг хире. Уран-хажылар Уран-Хөл деп сөстү Урянхай кылдыр хажыдыр адай берген база чадавас.

Алдын-оол МААДЫ, Абаканның педагогика институтунун төөгү факультетиниң доозукчусу. Каа-Хем кожуун. Дерзиг-Аксы суур.

АДАЗЫНЫН АДЫН СЫКПААН

Социалисттик системаның ажил-агыйлары экономиктиг кризистин үезинде буурап дүжүп, көдээ ажил-агыйның хөгжүлдесинге улуг шапта-раазыннары болдурган кым-даа утпаан. Бир эвес рынок экономиказынче шилчилгенин шын оруун азы ескээр чугаалаарга, ооң экономиктиг угланышының баш удур өөренип көрүп тургаш реформаны чоруткан болза, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери шак мынчаар хоозурап, көдээге ажилдап чораан малчыннар, тараажылар мындыг нарын байдалга келбес турган дээрзин хоочун малчын чораан, ам Каа-Хем кожуунун Бай-Сүтте хуузуна чурттап оор Александр Иргитович Балчий мээң-биле чугаалажып оргаш, демдегледийин.

Александр Иргитовичин алыс чурту — Бай-Тайганың Кара-Хөл. Ооң ада-иези Иргит Балданович, Сендеңмаа Намчыловна чүгле "Кара-Хөл" совхозтун эвес, Бай-Тайга кожуунун ат-алдарлыг малчыннары чорааннар. Иргит Балданович Балчий күш-ажылга чедип алган бедик көргүзүлгелери дээш "Күш-ажылдың Кызыл тук" ордени-биле болгаш еске-даа медальдар-биле шанна-дып, Кара-Хөлден бир дугаар "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны" деп атты алган кижиле ол. Авазы Сендеңмаа Нам-

чыловна Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга соңгудуп чораан.

Балчийлар, шынап-ла, Кара-Хөлдүн хүндүлүг кижилери чораанын билир мен. Ат-алдарлыг малчыннар болурундан аңгыда, олар хей-ниитиниң ажилына, колхоз-совхозтун хөгжүлдесинге төлөптүг үлүүн кирип чорааннар. Оларның хей ажы-төлүнүн аразындан ада-иезиниң соон салгап, малчын болган кижиле — Александр. Совет Армияның шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш келгеш, Чечек Маадыровна-биле өг-бүле тудуп өглөнгөш, ада-иезиниң кадарып орган хоюн хүлээп алгаш, малчыннап кирипкен. Тыва улустун "башкы холдун изин соңгу буттун изи чандыр баспас джир" болгай, хой кадарып эгелээш баштайгы чылында-ла республиканың эң дээре көргүзүлгү анык малчыннарының санынче кирген.

Александр Иргитовичтен канчап каас-чараш бойдус чурумалдыг Кара-Хөлүң каггаш, Каа-Хемде чурттап бердиң деп айтырамын, мынчаар харылады:

—1990 чылдан эгелеп көдээ ажил-агыйның ниити хөгжүлдеси сандарап, ажил-агыйлар аразына харылзаалар үстүп, саң-хөө айтырымы нарыдап, амыдырал чедери берге көдээ черлерге бергедей берген. Ажы-төл өөредир, Кара-Хөл ырак болгаш аргыжылга айтырымы база бергедей келген. Кызылче чоокшу-

лап алырын бодап, Кара-Хөлдөн 1992 чылда көжүп баткаш, Каа-Хем кожуунун "Ленинчи орук" совхозка малчыннай бердим. Ынчан бо совхозка ажил-агый-даа сандараваан, мал чеми четчир, ажилдап-чурттаарына таарымчалыг чер турган чүве. Экономиктиг кризис үезинде ажил-агыйны шын эвес угланышының башкарып келгенинден көдээ ажил-агый бүдүрүлгези сандарай бээр, хуу ажил-агыйны тударынче кирдим — диди.

Адазы ышкаш Александр Балчий кончуг ажилчын кижиле чүве-дир. Совхоз сандарап дүже бээр, хей ажы-төлдүг кижиле ажил чок оор эвес, Копту хемге кажак-хорааны туткаш, хуу мал естүрер сорулганы салгаш, ажилдап кирипкен. Өөнүң ишти Чечек Маадыровна — күш-ажылдың хоочуну, топтук-томааның кончуг ажилчын кижиниң бирээзи. Оларның уруллары 8, дөртүн өглөп-баштап алганнар. Чамдыктарында Кызыл хоорайда бажың-балгатты садып берген.

Малдың баш саны өзүп, одар-белчиер кызыдап кээр, Коптуга турган кыштаандан көшкөш, Бай-Сүттүн Терек-Кежигде турумчуп чурттай берген. Александр, Чечек Балчийлар бо хүнде балдыры дыңзыг, байшырак чурттап оорлар. Шээр малдың ниити саны 500 ашкан, инек 50 ажыг, хой кадарып мунарынга чылгы малды четчири-биле тудуп турар. Алызындан малчын уктук кижиле мал естүрер

Хууда ажил-агый

черниң байдалын кайын эндээр ийик. Турум сулуг, мал одары делгем Терек-Кежигте кыш-чай чок турум чурттаар черни шилип тыпкан кижиле болду. Бүдүн хемде чүгле ийи аал турар болду. Мындыг делгем девискээрлиг, чаагай ойттуг черге мал өзүп көвүдөп турбайн канчаар.

Хей мал азырап оор кижиле машина-техника чок кайын турар боор. Дөш-Дөвүнчүккө тура дүшпес ГАЗ-66 күштүг машинадан эгелээш, УАЗ-469-ка чедир хууда техникалыг. Аал чанында сизген кезеринге белеткеп каан "Беларусь" трактор база турар чорду. "Кезек када ажыглаар дээш арендап алган тракторум" дээр кижиле болду. Кыштаанда 10 тонна сизенни белеткеп алган, ажил ам-даа уламчылап турар.

Эрткен чылын малдың чаш төлүн 200 ажыгны камгалап алган. Ажы-биле чугаалаарга, ийи кижиле бо хире хей малды ажаап-тудары болдунмас. Бистин чурттап турар үеви база нарын болгай. Балчийларның уруулары шупту мал ажилына ижиккен кижилер деп болур. Оолдары безин инек саар дээш, кылып билбес ажылы чок. Чайгы үе болгаш аалда бичи уруулар, Кызылдан дузалажып келген улуг күдээзи Волода дээш, кижиле хей. Олар шупту мал чеми белеткеп, кажак тудуп ажилдап-ла турар. Бир эвес мындыг дем-биле ажилдавас болза, ол хире хей малды кыш ажыраары — белен эвес айтырылганын бирээзи.

Ажилчын, эрес кижиле болгаш Александр Балчийның кыштаг кылып алганын магададым. Беш чүс ажыг шээр малдың кыштаан

бурунгу чурум езугаар кылган, ону ам-даа улгаттырар мен деп турар. Инек кажактын бир аңгы кылган, анай-хураган кажактын одап турар кылдыр кылып алган. Чурттаар бажың, чунар-бажың дээш, тудуглар кылдырган. Ам-даа кажактын долгандыр серилээр дээш кылып турар ажилдары хей. "Шаанда совхоз хою кадарып чорда, шуптузун эккеп бээр, ам чүгле боду хөдөлир, тыптынар, сайгарлыр, мынчап барган чүве болгай" — деп орду.

Александр Иргитовичин чугаалап ооры ышкаш, бо үеде дем-биле чок кижиле мал азырап шыдавас дээр-лешын. Каа-Хем өске кожууннарга көөрге, корум-чурум, мал оору чүгээр чер деп болур. Ынчалза-даа серемчилелди кошкадып болбас дээр-лешын.

Чамдык кижилер амыдыралдың нарын-берге үезинде чурттап чор бис джир болгай. Кижиле боду-ла шыдаар болза, бо үеде канчаар-даа чурттап болурун аргазы бар. Чүгле амыдыралга быжыг туруш херек. Александр Иргитин адазы бодунуң ак сеткилдиг күш-ажылы-биле социалисттик ниитилелдин бедик шаңалдарын алганын үстүнде демдегледим. Рынок экономиказының берге чылдарында Александр адазының адын сыкпаан, хей малды естүрүп, чонунга, күрүнеге буян-кежиин өргүп чоруур. Ак-көк Тывамын делгемнеринге Александр ышкаш малчыннар хей-ле турарын күзээр мен.

Хеймер ХЕРТЕК.

Атташ улустар суур бүрүзүнде кайы көвей. Арыг-Бажының Анайлары, Чааты, Торгалының Кара-оолдары дээш-ле баар...

Бистин суурувуста Өлчей деп аттыг дөрт кижиле бар. Атташ боорда, ада-иезиниң адап берген аттарына дүжүп турар төлөптүг улус. Чамдык кижилер чеже-даа чараш аттарлыг болза, ол аттарына төлөп чок чоруун көргүзүп чорууру кончуг-ла хомуданчыг боор чүве-дир.

Үстүнде адаттынган Өлчейлер ындыгларга хамаарышпас. Боттарының чурттап келген үезинде ол аттарын хир-чамга бораштырбааннар. Ам оларны хар-назының аайы-биле силерге таньштырып көрейин, эргим номчукчу.

1. Орус Өлчей-оол. Ону документ езугаар Монгуш Сыынакпаевич Өлчей-оол дээр. Бистин черге садыгы орустарга хелемечилеп чоруп турган Баазаң деп кижиле турган. Ооң алыс чурту — Чадаана. Ак-Туруг чурттуг Хөнен деп кыс-биле өг-бүле туткаш, бо суурга турум чурттай берген.

Садыгы орустар ыяап-ла Баазаңны таварып эртер. Кашкаш хонуктар дургузунда ол өгге хонуп-дүжүп, бараан-сараанын араттарга садып-саарып турарлар. Орустаар кижиле болгаш, араттар-биле орустарның аразында харылзааны Баазаң тудуп турганы чугаажок.

Ол садыгжыларның аразына Андрей Дороев деп анык оол база турган. Бир чыл жире үе эрткенде, ол Ак-Туруг чурттуг анык тыва кыс-биле өг-бүле тудуп, оолдуг болганнар. Оозун Өлчей-оол деп адап алганнар.

Ол үениң ындызында арай чикти кончуг апарган. Соңгаар орус чуртунда хаанны дүжүрген, байларны узуткап турар дугайында чугаалар бир аалдан бир аалче тарап турар апарган. Хей-ле октуг-боолуг кижилер көвү-

дээн. Оларның чамдыктарын кызылдар-дыр, а ескелерин актар-дыр, үшкүлерин моолдар-дыр деп-даа турар апарган.

Андрейниң өөрү садыгы орустар ооң-биле элээн чугаалашкан соонда, ол кадайына: "Мен моон чоруур апардым. Россияда Ак хаан дүжүрткен-дир. Орус чон актар, кызылдар деп ийи бөлүккө чарлып алгаш, чаалажып эгелээн-дир. Хем-Белдири бадып, кызыл партизаннарга катчып алгаш, боттарывыстың эрге-шөлээвисти камгалап, тулчуп кирер деп шийтпир үндүрдүвүс. Сен огуң эки өстүр, оон угаан-сарылыдыг кижиле үнер ужурулуг. Дириг чорзумза, эеп чедип кээр мен" — дээш, иешкилерни ошкап-чыттааш, имир дүжери билек, өөрү-биле айттаныпкан. Ол-ла хевээр ол кээп шыдавайн барган. Сөөлүнде бир тулчуушкунга Андрей өлүрткен деп, медээ келген.

Бичи Өлчей-оол ачазы ышкаш узаныр, чазаныр, кончуг шевер кижиле болган. Орус дылды база эки билер бооп өзүп келген. ТАР Россияга каттышкан соонда, Кара-Сугга геология-шинчилел

экспедициясы ажиттынган. Өлчей-оол аңаа хелемечилеп турган.

Ол Ак-Туруг чурттуг Часкал-биле өг-бүле тудуп, чурттай берген. Олар огулун Олег деп адап алганнар. 1961 чылда Өлчей-оол аар арааш мөчээн.

2. Өлчей эмчи.

Бо эмчи бистин суурга эрткен чүс чылдың 40 чылдарының төнчүзүнде келген. Ол Ойрот-Турага ветеринар техникумун дооскан мал эмчизи кижиле.

Өлчей эмчи Ак-Туруг чурттуг Базыр-Тараа деп кыс-биле өглөп алган. Ол ажилына кончуг-ла ынак чораан. Кыштын соогунда-даа, чайның изинде-даа

школага күш-ажыл кичээлдерин эрттирип, өөреникчилерни чазанырына өөредип келген.

Кижиле бүрүзү бызаңчы, дарган, ус-шевер бооп шыдавас болгай. Шак ындыг чаагай буяныг чорукту кылып чоруур кижиле — РФ-тин школазының алдарлыг башкызы Василий Опаевич Өлчей ол.

4. Чогаалчы Өлчей-оол.

Өлчей-оол Кунгааевич Монгуш 1934 чылдың декабрь 22-де Ак-Хемниң Ак-Кожак деп черге төрүттүнген. Ол он үш харлыында озал-ондакка таварышкыш, бүгү назынында инвалид бооп артып калган. Ынчан дөрт

Үе болгаш кижилер

ларның "Сылдысчыгаш" солунунга парладып эгелээн. Аңаа "чалгынналгаш", ол улай-улай бижиттинип кирипкен...

1966 чылда Өлчей-оолдун "Чаа-Хөлдүн айдынында" деп шүлүктөр чыныдызы чырыкче үнген. Ол ооң баштайгы ному. Бот өөредилге-биле өөренимишаан, улуг чогаалчылар С.Пюрбю, С.Сарыг-оол болгаш өскелерниң-даа ачы-дузасы-биле ооң чогаалчы мергежили бедип орган. Удаа-дараа ооң номнары чырыкче үнүп эгелээн. Ол огулга ажилына база кылып эгелээн. Ол

АК-ТУРУГУНУҢ ӨЛЧЕЙЛЕРИ

адын мунупкаш, эм-таңның кара барбазын дергилепкен малчыннарның турлаг-хонаштарын, совхозтун фермаларын үргүлчү кезээн чоруур.

Суурнун улуг назылыг кижилери ам-даа чылыг сеткил-биле Өлчей эмчини сактып чугаалажы бээрин дыңнаар кижиле чордум.

3. Өлчей башкы.

Василий Опаевич Өлчей Ак-Туруг школазына 1948 чылда келгеш, башкылап, школа эргелекчилеп, 1954 чылда эге школа ортумак школа апаарга, өөредилге эргелекчинге ажилдап чораан. Эге класстарга ажилдавышаан очулдурукчулап база турган. Өлчей башкы чазаныр, узаныр чораан. Эрткен чүс чылдың 60 чылдарында бээр ол

классты доозуп алган үези ол. Ол-бо эмчилерге барып чоруп турда, чылдар шуужуп эрткен. Ынчалза-даа Өлчей-оол аңаа ундаравайн, бот-өөредилге-биле бодун албадап тургаш, өөренип кирипкен. Орус дылды, словарь чок-даа турган болза, шудургу өөренип апкан. Ол үеде кижилерниң эртем-билигже чүткүлү аажок улуг турган. Бо чорук Өлчей-оолга база улуг салдарлыг болганы чугаажок.

Кажан Тыва Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле каттыжа бергенде, ажил-агыйның бүгү адырлары шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Өлчей-оол Кунгааевич бодун баштай-ла чечен чогаалга шенеп эгелээн. Баштай биче хемчээлдиг шүлүктөрдөн эгелеп алгаш, уруг-

А.Блоктуң, С.Есенинниң, А.Прокофьевтиң, В.Тельпуговтуң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

1983 чылдан бээр Өлчей-оол Кунгааевич — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну. Ол 60 харлап турда, чогаалга чедишкени дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп бедик атты тывыскаан. Ону чогаалчы эш-өөрү ойнай-сылдай "Тыва Шолохов" дээр турган.

Үстүнде адааным Ак-Туругнун Өлчейлерин чонга кысказы-биле таньштырарга, аңгы-аңгы мергежилдин солун кижилери турганы ылап-ла шын.

Седип САНГААЖАП.

Ак-Туруг суур.

Чадаг чарыш

Чүгүрүктөр кымнарыл?

Сентябрь 11-де республиканың улуг байырлардарына тураскаадыш, 42 км 195 метр черге марафонга эр, херээжен улус аразына маргылдаа болган.

Ия "Оказында".

Маргылдааның киржикчилери "Чедер" курорттан үнгөш, Кызыл хоорайның Арат шөлүнче кирип чаржыр. Олар биле кады 35 хардан өрү назылыг киржикчилер оруктун чартынын эртип маргышканнар. Бо маргылдааларга ниитизи-биле киришкен 105 кижинин 26-зы — херээжен улус.

... Дүштекиниң 2 шак чоокшулап турган, Арат шөлүнде аарыкчылар-ла хөй. Улус удаваанда фонтан чанында бөкперлежи-ле берди. Эрзин, Бай-Хаак уундан улуг оруктап, эң баштай маңнап кирип олар марафончуну уткуурлары ол.

Алексей Бюрбю Чедер — Кызыл аразының оруун 2 шак 50 минута 13 секунда иштинде эрткен, марафонга бирги черни ээлээн. Алексей Семенович 36 харлыг, Кызылда "Надежда" школа-интернадында башкылап турар, маңнаарына бичизинден сонургалдыг, ындыг-даа болза, мурнунда улуг маргылдааларга киришпейн турган. Алексей: "Сөөлү 2 километрни канчаар эртип келгеним билбедим, бир көөрүмге, хөөрлер чанында чоруп ор мен. Тиелелге мээни болганынга ам-даа бүзүрвейн тур мен" деп чугаалай-дыр.

Алексейниң соонда, элээн үе эрткенде, оолдар уруксууруктап кээп эгелээ. Оларның башкылыгы — Олимпийжи курлавырлар училищениң сургуулу Джамбил Ооржак, Бай-Тайгадан Дуяг Күнзүк, Бий-Хемден Геннадий Евдокимов, Тере-Хөлдөн 17 харлыг Ромео Шимит, Орлан Шимит — олар барык дең чыгы келгенер.

Херээжен улус аразына бир дугаарында Көк-Тей школазының башкызы **Ия Донгак** тренери Алексей Оюнга үдедикен, маңнап кирип келген. Ияның үези 3 шак 30 минута 39

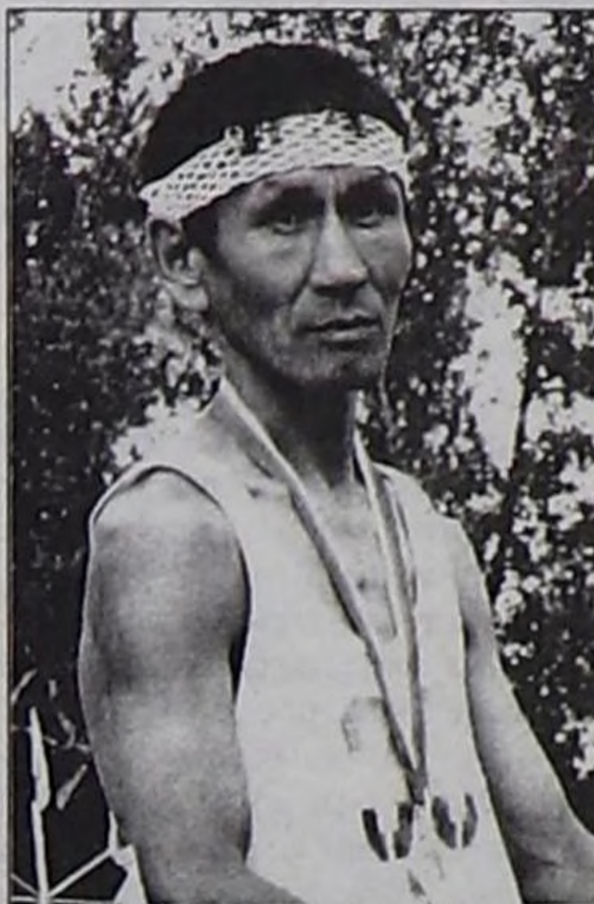
секунда болган. Ийи дугаарында В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының орус бөлүүнү ши артизи Наташа Сиимонова келген. Үш дугаар черни — эрткен чыгы Наадымның чемпиону Светлана Чыдыг-Кыс ээлээн.

Дөргөн километр черни эртип деп чүве ындыг-ла белен эвес, ыччангаш узун оруктун чарты — 20 километр 100 метр черни эрткен күш-культуруларны 35, 45, 55 хардан өрү деп назы-хар аайы-биле бөлүктөргө чарып, түннелдерни үндүргөн. 35 хардан өрү назылыглар аразына баштай-ла Кызылдың 1 дугаар божудулга бажыңының гинеколог эмчизи Херелмаа Куулар, ооң соондан Ай-Кыс Доскаар (Мөңгүн-Тайга), Ольга Ондар (Улуг-Хем) келген. Эр улус аразына Демир Ооржак (Сүт-Хөл), Владимир Комбу (Кызыл), Николай Ховалыг (Улуг-Хем) олар мурнады келген.

Маргылдаага ырак-чоок дивейн, барык шупту кожуннардан спортчулар киришкен. Тоора-Хемниң уругларның спорт школазының башкызы Валерий Ховалыгович оглу Валерий, кызы Валерия база өөнүң ишти — бүдүн өг-бүлөзи-биле киржи чедип келгени солун. Өг-бүлениң херээжен ээзи, Тоора-Хем школазының физика башкызы Галина Шырап, 45 хардан өрү назылыглар аразына бирги черни ээлээн. Оглу Валерий 40 ажыг километр хемчээлдиг чарышка сес дугаарында келгени — база багай эвес түннел.

Республиканың база бир ырак булуңнарының бирээзи Мөңгүн-Тайга кожундан марафонга 5 киж киришкен. Дагылы, сериин черниң чурттакчыларына иштик черниң агаар-бойдузу безин берге дээрзи билдингир. Ынчалза-даа оон шаңналдыг черге 3 киж кириген. 45 хардан өрү назылыглар аразына ийги черни Саара Донгак, үшкүзүн Анна Донгак ээлээн. Олар эрткен чылын Наадымга хоочуннар аразына 1-ги, 2-ги черлерни алган турган.

Анна Мөңгеевна Мөңгүн-Тайга кожунунун статистика эргелелинде ажылдап турар. Ол июль айда 50 харлаан, 2003 чылда марафонга киришкеш, 9 килограммы чидирипкен. Школачы үелеринден тура спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге сонургал-

Чемпион Алексей Бюрбю.

дыг, оон бээр бо хүннерге чедир эртенниң-не сула шимчээшкннер кылып маңнап чаңчылын салбаан. Ооң адазы маңнап чораан аъттын челинден туттунупкаш, адын мунуптар чаңыг Чүгүрүк-Мөңгө деп киж чораан. Анна Мөңгеевна мындыг маргылдаалар эртип турарын деткип, аныктарны спорттун "кадыны" — чиик атлетикага ынак болурунче кыйгырып тур. Ол ышкаш маргылдаага кол чүве — тиелелге эвес, а киржилге дээрзин сагындырып чугаалады.

Эр улус аразында Кызыл хоорайдан Алексей Оюн (Ияның тренери), Бай-Тайгадан Максим Иргит, Николай Банзаа 1-3-кү черлерге кирген. Эң улуг бөлүккө, 55 хардан өрү назылыглар аразына, чаа-хөлчүлөр Анчикай Маады,

Мөңгүн-Тайгадан Анна Донгак.

Николай Шойдан-оол тиелээш, "Чаа-Хөл — чүгүрүктөр чурту" деп чугааны бадыткааннар. Үшкү черни Кызыл кожунунун төлээзи Данзычы Хертек чаалап алган. Тиелекчилерни соодукчулар, магнитофоннар-биле шаңнаан. А марафонун чемпионнары Алексей Бюрбю биле Ия Донгак "Ока" машиналар-биле шаңнаткан.

Санчай САТ.

ДЭЭДИ, ИЙГИ ДЭЭДИ ЭРТЕМНИ ЧЕДИП АЛЫР

Россияда болгаш даштыкыда чурттап, ажылдап турар кижилер дээди, ийги дээди эртемни өөредилге черинге барбайн чедип ал болур.

Эргелеп-башкарылганың орус институту (ЭОИ). (Чөпшээрел №24-0608, аккр, херечилел №000482) сайзыраңгай технологиялар дузазы-биле үе-үлөп, эртем-билиг чедип алырын сүмелеп тур. Өөредилгени доосканнар күрүне дипломун алыр.

Дээди, ийги дээди билигни алганнар: юрист, экономист, экономист-менеджер, менеджер, маркетолог мергежилдерни алыр.

Курс белеткелинге: бухгалтер, менеджер, нотариус үндезини, секретарь-референт, ЭСМ (ооң иштинде школалар доозукчуларын хүлээп алыр) мергежилдерни чедип алыр.

Колледжилер болгаш техникумнар доозукчуларын, еске дээди өөредилге черлериниң студентилерин өөредилгениң кызырган программасына хүлээп алыр. Өөренириниң хуусаазын киж бүрүзүнүн өөредилге материалдарын шингээдип алыр байдалын барымдаалап доктаадыр. Өөренириниң хеври — бот-өөредилге.

Бижик чорудар черинер: 117216, Москва хоорай, Грин кудумчузу, бажың 1/3, ЭОИ. Дыштаныр хүн чок, 24 шак иштинде долгара дугаарыңар: (095) 713-1072, 711-8645, 713-3409, 711-0145, E-mail:riminfo@tantal-sov.ru

Интернет таварыштыр өөренирде WEB-серверни: www.tantal.ru ажыглаңар.

Эргелеп-башкарылганың орус институтунун төлээ черлери болгаш филиалдары Россияның девискээринде чок.

ХОЛ ДЭЭРИ АЛБАН ТУРГАН БЕ?

Август 29-та Тес-Хем кожунун О-Шынаа көдээ ажыл-агыйының малчыны акывыс Михаил Мурзукайның аалын оларның түр када чер чоруй барганы-биле ээлеп турдувус. Ол кеже, мырнай 11 шак ажа бергенде, бир офицер биле чолаачы кызыгааржы келгеш, документилеривис негеди. Бодувустун чер-чуртувуста амьдырап-чурттап чоруур болгаш, документилеривис боттарывыска доктаамал ал чорбас улус бис.

Офицер эзирек болду. Бистиң документивис Кызылда, акывыс бажыңында деп чугаалаарывыска, амьрап-ла үндү. Чугаазының кадыг-дошкуну кедерээн. Бисти заставаже чоруулу деп албадай берди. Чүвениң уjur-чөвүн тайылбырлаарывыска-даа дына-нава, ындыг офицер болган. Шак ол үеде аалга келген дунмавыс Буян Янчып: "Аал-оранны, күрүне мал-маганын ээн каап шыдавас бис, оор-сук айыылдыг, бо оолдар мээң төрелдерим, сумудан оолдар-дыр" деп чугаалаарга, эзирек офицер Буянын уунче автомады-биле бир адыпты. Оон соонда эзирин шырап, тендирип турар офицер-биле маргыжар болза багай чүве үнүп болурун билиг кагдывыс. Офицер дарга бисти дунмавыстың машиназынга олурткаш, боду мурнунга олуруп алгаш, автомдын чаза тударына белең кылдыр бисче углай тудуп алды. Сумуга келиривиске, Буян бажыңына келгеш, документилерин эккеп көргүстү. Ону салыптылар, а биске кыжанып азааны езулуг "амьдыралды" заставага көргүзе берди: хая көрүндүр тургузуп алгаш, автомат-биле баштарывыс ажыр үш катап боолады. Ол үеде эзирек офицериниң дараазында огу сенээ дээп болурун карак чивеш аразында бодаптарга, кор-

гунчуун канчаар!

Кызыгааржылар бистиң холдарывысты артынче долгап алгаш, казармаже киригеш, подвалдап кагдылар. Дыңнап турарывыска арагалап турар болдулар, оон чүү боор, "эзенгизи дыңзаан" улус кара дүне бисти үндүргеш, "13 аът, 13 инек кайыл?" деп айтырып, негеп, хол дээп эттеп шаг болдулар. Та чүү мал-маганын шамнап турар улус, оларны шуут билбевисти капитан биле чолаачы солдатка чугаалаарывыска, улам хол дээр болдулар. Читкен мал-маган дилээн улус болуп алган барымдаазы бүтпес боорга, оът (конопля) айтырып эгеледилер. "Ындыг оът кайда боор, чок" деп харыладывыс. Айтырыгны артында тывалап салыр улус болду.

Бисти кезээкиниң 11 шак ажып турда эттеп эгелээш, хондур хол дээп келдилер. Ээт кеживис көк, ыжык. Эргенгениң 6 шак ажып турда, катап подвалдап кагдылар. Шамга киргеш, казармага хүнзедивис. Орай кезээр дунмавыс Буян келгеш, бисте кымнар бис дээрзин катап-катап тайылбырлап тургаш, харын, уштуп алды.

Ийе, кызыгааржылар улустан документ айтырар эргелиг-ле чүве ыйнаан, чүгле хыналданы көк элээр чоруткаш, кым деп кижилерил бо дээрзин таптыг илеретсе чүл? Застава суму чоогунда болгаш, ол кызыгааржыларны бис таныр бис. Ажылдаан улус болуп, эзирип алгаш, аалдар кезип, хамаатыларга хол дегген херээ чүл? Багай бистерни подвалга шоочалап турбайн, күрүне кызыгаарын езулуг "шоочага" тудар уjurлуг улус олар эвеспе?

Артист Мурзукай,
Байыр-Белек Мурзукай.

Чазалга

Сентябрь 18-те үнген №129 (16902) "Шында" литературлуг арында "Тыва" база "Хектин

үнү" деп шүлүктөрүн автору Николай Кууларның ады ында парлаттынмай барганы-биле чогаалчыга редакция буруузу миннип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгара. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9572. Чагыр 118.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тыва-кредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дындадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.